

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

113782

(Yüksek Lisans Tezi)

113782

WITTGENSTEIN MANTIĞINDA
ÖNERMELER MESELESİ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Naim ŞAHİN

Hazırlayan

Aytekin ÖZEL

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Konya-2002

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ	IV
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

WITTGENSTEIN MANTIĞININ OLUŞUMUNDA	8
ROL OYNAYAN FAKTÖRLER.....	8
A- G. E. MOORE'DA ANALİTİK YÖNTEM.....	8
B- RUSSELL VE MANTIKSAL ANALİZ	12
C- WITTGENSTEIN MANTIĞININ-FELSEFESİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	16

İKİNCİ BÖLÜM

WITTGENSTEIN'IN GENEL OLARAK MANTIK ANLAYIŞI	20
A- MANTIĞIN NE'LİĞİ SORUNU	20
B- MANTIK-DÜNYA-TANRI İLİŞKİSİ ÇERÇEVESİNDE MANTIĞIN NE'LİĞİ SORUNU.....	22
C- OLGU-TASARIM İLİŞKİSİNDE MANTIĞIN ROLÜ	29
D- "MANTIKSAL ZORUNLULUK" KAVRAMI	32
E- KANT VE WITTGENSTEIN	35
F- HEGEL VE WITTGENSTEIN	37
G- FREGE VE WITTGENSTEIN.....	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

WITTGENSTEIN'DA ÖNERMELER MESELESİ	47
A- OLGUSAL ÖNERMELER-RESİM KURAMI	47
B- MANTIKSAL ÖNERMELER	66
C- WITTGENSTEIN'IN İKİNCİ DÖNEM DİL FELSEFESİ VE İLK DÖNEME YÖNELTİĞİ BAZI ELEŞTİRİLER	71
SONUÇ	79
BİBLİYOGRAFYA	84

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tebliğ
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Haz.	: Hazırlayan
İst.	: İstanbul
s.	: Sayfa
p.	: Page
Vol.	: Volume
ts.	: Tarihsiz
Yay.	: Yayınları
v.b	: Ve benzeri

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda Ludwig Wittgenstein'in "Tractatus Logico-Philosophicus" isimli eserini temel alarak, onun mantık ve önerme anlayışını tahlil etmeye çalıştık.

Bu eser, mantıkçı pozitivistin kutsal kitabı olarak nitelendirilmiştir. Çünkü bu kitapta, mantıkçı pozitivistin görüşleri maddeler halinde sistematik bir tarzda incelenmiştir. Bu, Wittgenstein'in ilk dönem felsefesidir.

Onun ikinci dönem felsefesinde ise; mantığın yerini gramer almış ve Tractatus'taki fikirlerine eleştiriler yöneltilmiştir. Filozof o dönemde bir "dil felsefesi" üretmiştir. Her iki dönem felsefesi ise analitik felsefe geleneği içinde değerlendirilmektedir.

Bu yüzden, çalışmamızın Giriş kısmında kullanacağımız metot hakkında bilgi verip, Wittgenstein'in içinde yer aldığı analitik felsefenin kavramsal analizine yer verdik. I. Bölüm'de G. E. Moore ile Bertrand Russell'ı konu edinerek fikri ortamı irdledik. II. Bölüm'de ise; mantık kavramının ne'liği sorununu ele alarak, düşünürün mantık ve metafizik ilişkisiyle ilgili görüşlerini netleştirebilmek için Hegel, Kant ve Frege ile bazı karşılaştırmalar yaptık.

III. Bölüm önermeler hakkında oldu. Burada olgusal ve mantıksal önermeleri inceledik. Daha sonra Ludwig Wittgenstein'in ikinci dönem felsefesinin ilk dönem felsefesine yönelttiği eleştirileri ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamız boyunca desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Mevlüt UYANIK ve Arş. Gör. Ferit USLU beylere, tezimi okuyarak katkıda bulunan Yrd. Doç. Dr. Hadi ADANALI beye ve ayrıca tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Naim ŞAHİN hocama ilgilerinden dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Aytekin ÖZEL

GİRİŞ

Düşünce tarihinde, dünyayı-hayatı anlama, yorumlama ve bu yorumları açıklama biçimi olarak farklı “felsefi metodoloji”lerin varlığı bir gerçektir. Burada “farklı” nitelemesini kullanmakla şuna işaret etmekteyiz: Bu felsefi-mantıksal metodolojik kuramlar tek bir doğrusal çizgide gelişmemektedirler. Örnek verecek olursak; 18. yy’dan itibaren Batı’da “fizikötesi akıl” anlayışı terk edilerek, sadece çıkarımlar yapan, düşünme yetisi olan¹ rasyonelliği daraltılmış, kalbî düşüncenin ikinci plana itildiği bir akıl anlayışının yerleşmesi bunun somut bir göstergesidir.

Yine, Russell (1872-1970)’ın Aristoteles (M.Ö. 384-322) mantığına eleştiriler yönelterek yeni bir mantık anlayışı kurgulamaya çalışması bu duruma başka bir örnek olarak sunulabilir.

İfade ettiğimiz bu düşünce, çeşitli felsefî görüşlerin birbirlerinden etkilenmedikleri anlamını içermez. Bilakis, “özgün” olmak kendisinden önceki fikirleri okumayı, eleştirel gözle bakmayı ve yine onlara dayanarak ortaya yeni düşünceler koymayı gerektirir.

Dolayısıyla yeryüzünde kelimenin mutlak manasında, tamamen bağımsız ve özgün bir düşünce olması mümkün görünmemektedir. Genelde çok özgün olduğu söylenegelen Aristoteles ve Platon (M.Ö. 429-347) gibi filozofların felsefeleri bile eklektiklikten kendini alamamaktadır.²

¹ Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 6. Baskı, Ankara 1996, s. 7.

² Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1997, s. 106. Burada şu da dile getirilmektedir: Mühim olan, onun eklektik yapısının, sadece basit bir devşirmecilik mi yoksa gerçekten yaratıcı bir eklektisizm mi olduğudur. a.g.e., s. 107. Ayrıca Antikçağ Yunan filozoflarının bile Mezopotamya bölgesindeki fikirlerden etkilendikleri, günümüzde kayda değer bir şekilde savunulmaktadır.

Konuya bakış biçimimizin onu var edebileceği ilkesi gereğince çalışmamıza bu şekilde başlamayı uygun gördük. Biz o dönemdeki tarihi ortamın iyi anlaşılması gerektiğini dikkate almak istiyoruz. Böylece Wittgenstein (1889-1951)'da önermeler meselesi daha iyi anlaşılacaktır.

Tabii bununla birlikte incelemeye çalıştığımız filozofların görüşlerini anlatırken pür bir "tarihselci yaklaşım"dan kaçınmak temel amacımız olacaktır.³ Kendi anlama gücümüzle, onların görüşlerini kısmen de olsa yorumlamaya çalışacağız. İçinde bulunduğumuz kültürel ve tarihsel ortamın dışına çıkmanın mümkün olmadığını farkındayız. Ancak önemli olanın, duruşumuzu bu dönemin şartlarına göre belirlemek olduğunu düşünüyoruz. Bu son cümlemiz çalışmamızın sınırlarını aşsa da varoluşumuzu sağlamada önemli bir parametre olarak görülmelidir.

Felsefeyi veya mantıksal teorileri "fikirler tarihine" indirgemeyi amaçlayan her yaklaşımın yeterli derecede verimli olmadığı düşüncesindeyiz. Bu demek değildir ki, kronolojik dizin ihmal edilsin; bilakis felsefî fikirleri bağlamlarından kopararak "yerlerinden oynatmak" ve onları kişisel amaçlar uğruna kullanmak ciddi tahriflara yol açabilir. Ancak yine de ister klasik dönem ister modern dönem olsun, bir filozofu anlamak için, onun fikirlerinin sürekli eleştirel irdelenmesine gerek olduğu bir "olgu" olarak karşımızda durmaktadır; biz filozofun öğretisini "edilgen" bir biçimde sunmaya karşı olarak, sanki bu filozofla birlikte onun görüşlerini savunmalıyız. Konuya bu şekilde yaklaşmak, felsefî

³ Bu noktada, "hermeneutik paradoksu" da diyebileceğimiz bir "çıkılmaz"la karşılaşmaktayız: Bütün anlama ve yorumlamalar tarihseldir, evrensel olan yorumsama kuralıdır ilkesi bizi, -Gadamer'in deyimiyle- bir metni ya da olguyu anlamaya erişme sürecinde önyargılardan ve peşin hükümlerden kurtulmanın imkansızlığına götürecektir. Dolayısıyla bizim okumamız da öznellikten kurtulamayacaktır. Ne var ki, bu "paradoks"tan kısmen de olsa bir çıkış yolu bulunmaktadır. O da şudur: Kendi anlama ufukumuz ile onların anlama ufukları arasında bir birleşme ve kaynaşmanın olmasıdır. Referans için bkz. Uyanık, Mevlüt, *Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi*, Ankara 1996, s. 47.

incelemenin esas olarak “diyalektik” bir iş olduğunun üzerinde duran Sokrates’in konumunu ciddiye almak demektir.⁴

Batı ortaçağında mantık çalışmaları, Aristoteles’in eserlerinin Latince’ye çevrilmesiyle başlar. İlk defa Beotius (470-525), Kategoriler ve Önergeler ile Porphyrios’un İsağojisi’ni çevirmiş olup, Organon’un diğer bölümler üzerindeki araştırmalar 12. yüzyılda başlamıştır. Daha sonra Albertus Magnus (1193-1280) ve Aquino’lu Thomas (1225-1274) önemli sayılır. Aristoteles mantığının yetersizliği üzerinde ilk defa Descartes (1596-1650) açık bir şekilde durdu. O düşünceye daha sağlam temeller bulmak gayretinde olduğu için, Aristoteles mantığının temel ilkelerinin değil, ondan çıkarılan kanıtlama nazariyesini eleştirmişti.⁵

Ortaçağ’ın aksine Yeniçağ’ın doğabilimi, başta tabii dünya ve oluşlarda ölçülebilir nicelik ve nitelikler arasındaki ilişkilere yöneliyor, bunun ise artık klasik mantığın desteği ile formel olarak kavranması mümkün görünmüyordu. Yeniçağ’da bilimlerde metod meselesinin gittikçe ön plana çıkması, asıl mantık konularının geri itilmesine neden olmuş yani mantık denince yalnız metod anlaşılmıştır. Fakat metodolojinin mantığa ilave edilmesi, mantığın bünyesinde bir değişime sebep olmadığı gibi ona bir şey de eklememiştir. Denebilir ki, Yeniçağ metodolojiyi endüktif bilim metodolojisinin formülleriyle daha da kemale erdirmeyi denemiştir. Nitekim bu yönden bakıldığında Bacon ve Mill’in çabaları daha çok bilimsel düşünme tekniği olarak değerlendirilebilir.⁶

Bizi burada ilgilendiren husus, İngiliz analitik felsefe geleneğidir. Çünkü üzerinde çalıştığımız düşünür bu geleneğin ikinci (Tractatus ile mantıksal atomculuğa) ve dördüncü (son devre, Philosophical

⁴ Cottingham, John, *Akılcılık*, Çev. Bülent Gözkan, İstanbul 1995, s. 18.

⁵ Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi Problemleri*, İstanbul 1996, s. 33-34.

⁶ Taylan, a.g.e., s. 36.

Investigations) devrelerine damgasını vurmuştur.⁷ Ne var ki analitik felsefe, hayatta bilgi ve inançları bize yalnızca gözlem ve deneyin sağlayabileceğine inandığı için, Bacon (1561-1626) ve Locke (1632-1704) ile başlayıp, Berkeley (1685-1753), Hume (1711-1776) ve Mill (1806-1873)'le devam eden İngiliz empirist geleneğinin 20. yy'daki mirasçısı durumundadır.⁸

Çağdaş İngiliz felsefesine “analitik felsefe” de denilmektedir.⁹ Analitik tabiri, felsefe tarihi boyunca kullanılmamıştır. Mesela Aristo, “analitik teknik” (çözümleme tekniği) deyimini “mantık” anlamında kullanmıştır. Russell, felsefi bir yöntem olarak “analitik empirisizm” ile - tecrübe ve deneylerin tek tek değerlendirmelerinden- bütüncü ve nesnel bir gerçekliğe varılamayacağını iddia eder. Bu nedenle o, mantıksal analiz yöntemini kurmaya çalışmıştır. Wittgenstein da onun ve Frege'nin yöntemini temel çıkış noktası yaparak, eksiklikleri ve kapalılıkları aşmaya çalışarak *Tractatus*'ta bir analitik felsefi sistem kurmayı denemiştir.

Analitik felsefe nedir? Nasıl bir yöntemdir? Bunu netleştirebilirsek o zaman, onun mantık ve felsefe yöntemi olarak (ki mantık ve felsefe birbiriyle içli-dışlı birbirinden ayrılamaz bir yöntemdir.) yeni bir bakış açısı sunduğunu söyleyebiliriz. Onun klasik felsefeden temel farkının, yine klasik felsefenin temel önermelerinin bir anlam analizini (genel olarak) konu edinmesiyle ortaya çıktığı hemen anlaşılabilir.

Yukarıda felsefi görüşleri dikkate alarak bir felsefe tanımı bile yapılabilmektedir. Mesela, Teo Grünberg, bu çerçevede bir felsefe tanımına ulaşmaya çalışmıştır. O bu hususta şunu söyler:

⁷ Turgut, İhsan, *Bertrand Russell, L. Wittgenstein ve Mantıksal Atomculuk*, İzmir 1989, Önsöz.

⁸ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 1996, s.

⁹ Turgut, a.g.e., Önsöz

“Felsefe Sokrates’te ana kavramların anlamlarının gün ışığına çıkartılması çabası olarak belirmişti. Çağımızda ise, anlam-analizini felsefenin merkezi haline getiren (ve özellikle Anglo-sakson ülkelerinde yaygın olan) analitik-felsefe akımına, bir bakıma bu Sokratik geleneğe bir dönüş gözüyle bakılabilir.”¹⁰

Onun bu değerlendirmesine göre felsefe, bir “dil analizi” olarak, dil dışı nesnelere hakkındaki bilgileri (birinci elden bilgiler) ifade eden “nesnel dilleri” inceleyen bir “üst dil” olup, ikinci elden bilgi sağlar. Burada felsefenin başvurabileceği metod bilgi sistemlerinin temel terimlerinin anlamlarının aydınlatılması olduğunun gösterilmesidir diyebiliriz. Ancak burada şunu belirtmeliyiz: Analitik felsefenin üzerinde durduğu en önemli noktalardan biri de, felsefenin asıl amacının dilsel ifadeler hakkında bilgi sağlamak olmayıp, dil-dışı varlıklar hakkında bilgi sağlamak olduğu görüşünü kabul etmemesidir. Analitikçilere göre felsefenin metodu, dil-dışı nesnelere doğrudan doğruya incelenmesine elverişli olmayıp, ancak dilsel ifadelerin incelenmesini mümkün kılmaktadır. Böylece, konusu dil-dışı olan her problem, bir dil analizi problemine çevirilebilmemekte, dolayısıyla da her dil dışı konu bir felsefe problemine yol açabilmektedir. Bunun için güdülecek yol, incelenmesi istenen her dil dışı nesnenin adı olan dilsel ifadeyi alıp onun dilsel analizini yapmaktır.¹¹

Grünberg bir örnek vererek bu duruma bir açıklık getirmektedir: Karşımızda mavi bir kitabın bulunduğunu düşünelim. O zaman kitap, mavilik özelliği ve kitabın mavi olması olgusu, varoluş, gerçeklik, bilinme veya bilinebilme bakımından açıkça felsefeyi ilgilendirebilir. Çünkü, felsefenin doğrudan doğruya kitap, mavilik ve kitabın mavi olması olgusu gibi dil dışı nesnelere inceleyemeyeceği meydandadır. Ama bunun yerine “kitap”, “mavi” ve “kitabın mavi olması” gibi ifadelerin dil

¹⁰ Grünberg, Teo, *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1970, s. 1.

¹¹ Grünberg, *a.g.e.*, s. 5, 6, 215.

analizini yapmak mümkündür. Bu analizi şöyle yaparız: “Kitap vardır”, “kitap gerçekten vardır”, “mavilik vardır”, “kitabın mavi olması olgusu vardır”, “mavi yüklemi kitaba uygulanabilir”, “kitabın mavi olduğunu biliyorum”, “kitap mavidir önermesi doğrudur” vb. ifadeler çözümlenmeye örnektir. Bu dilsel incelemeleri sonucunda kitap, mavilikliği ve kitabın mavi olması olgusu hakkında da dolaylı bir şekilde bilgi sağlanmış olacaktır. Böylece herhangi bir dil dışı nesnenin/konunun karşılığı olan dil analizi, eninde sonunda gene, dil dışı konu/nesne hakkında da dolaylı bir yolla birinci elden bilgi elde edilmesine katkıda bulunacaktır.¹²

Artık şunu iyice netleştirebilmeliyiz ki; felsefe sorunlarının (özellikle klasik felsefe) asıl konularının, bu sorunların kurulu oldukları önermelerden değil de, bu önermelerin sözünü ettiği dil dışı nesnelere ibaret olmaktadır. Ne var ki, analitik felsefe açısından felsefenin yöntemi böyle bir konunun doğrudan doğruya incelenmesini önler. Nitekim bu yöntem verilen herhangi bir felsefe sorununun kurulu olduğu önermelerde geçen temel terimlerin anlamının aydınlatılmasına dayanır. Buna göre, bir felsefe sorununda ilk olarak ele alınacak konu, böyle bir sorunun kurulu olduğu önermelerin söz ettiği dil dışı nesnelere değil, bu “önermeler”in kendileridir. Bu önermelere söz konusu yöntemi uygulama sonucunda onları analitik veya empirik önermelere dönüştürmüş oluruz. Analitik önermelerin doğruluk veya yanlışlığı salt matematiksel-mantıksal yollarla, empirik önermelerin doğruluk veya yanlışlığı da empirik yollarla belgelenir. İşte böylece verilen bir takım önermelerden kurulu herhangi bir felsefe sorununa söz konusu yöntemi uygulamakta, eninde sonunda bu önermelerin sözünü ettiği dil dışı nesnelere hakkında önyargısız bilgi sağlanır. Ancak böyle bir bilginin tek başına felsefe

¹² Grünberg, a.g.e., s. 6.

tarafından değil, felsefe ile (matematiksel veya empirik) bilimin iş birliği sonucunda elde edilebildiğini görmemiz gerekir.¹³

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan bu analitik yöntemi, felsefe yöntemlerinden bir yöntem olarak görmek gerekir. Hayatta bilgi ve inançları bize sadece gözlem ve deneyin verdiği inanan bu çözümleyici felsefe, dikkat edilirse, ahlakî, estetik, vahyî, metafiziksel önermelerin anlamının tam bir şekilde anlaşılamayacağını söylemek ister. Bu durumun niçin böyle olduğunu ileri bölümlerde örnek vererek açıklamaya çalışacağız.

Bununla birlikte bu çözümleyici felsefede dünyayı açıklama biçimi olarak farklı metotların varlığı bir gerçektir. G. E. Moore'da "sağ duyu (common-sense)" anlayışı öne çıkarken, Russell'da "mantıksal atomculuk" kuramı öne çıkmıştır. Wittgenstein da Tractatus'ta analitik bir yöntem takip etmiştir. Bu tür filozofların deney ve gözleme dayalı farklı çözümleme yöntemleri (aralarında kesin bir ayırım çizmek zordur) geliştirdiklerini söylememiz mümkün görünmektedir.

İşte üzerinde çalıştığımız filozofun mantıksal bir bağlam içerisinde önermeleri nasıl analize tabii tuttuğunu ve bu şekilde dünyayı nasıl anlamlandırmaya çalıştığını incelemekten önce, ona etki eden, ve aynı dönemde yaşayan bazı filozofların yöntemlerini incelemek, onu anlamada bize yardımcı olacaktır.

¹³ Grünberg, "Bilgi ve Bilim Felsefesi", *Ank.Üniv. DTCF* , C. IX (Ankara 1971), s. 41.

BİRİNCİ BÖLÜM

WITTGENSTEIN MANTIĞININ OLUŞUMUNDA

ROL OYNAYAN FAKTÖRLER

A- G. E. Moore'da Analitik Yöntem

Wittgenstein'in yaşadığı dönemin fikrî ve kültürel ortamını anlamaya çalışmak, onun mantıksal analizini okumak için önemli bir ölçüdür. Bu yüzden, analitik felsefî metodun nasıl olduğunu giriş bölümünde kısmen de olsa konu edindik. Ancak o dönemde yaşamış olan filozofların, genel hatlarıyla görüşlerini ortaya koymak araştırmamızın önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Çünkü Wittgenstein'in onlardan etkilendiği ve yine onlara eleştiri yönelttiği bilinmektedir.

Adından da anlaşıldığı gibi söz konusu felsefî sistem, analize yönelik bir düşünce biçimidir. Her düşünce dil ile ifade edildiğine göre, dili sistemli, tutarlı ve objektif bir şekilde çözümlenmemiz gerekmektedir. Biz dış dünyadaki olgu, olay ve nesnelere "dil"imizle ifade etmekteyiz. Dolayısıyla dünyamız dilimiz olmaktadır.

İşte böyle bir kurgu etrafında analitikçi filozoflar teorilerini geliştirmişlerdir. Bu çalışmaların takriben 1900'lü yıllara rastladığını görüyoruz. Bunlardan ilki, analitik felsefe kurucusu kabul edilen G. E. Moore'dur.

O, 1892'de Cambridge'de Klasik Yunanca ve Latince çalıştı. Uzun süre Yunanca ve Latince'den çeviriler yaparak vakit geçirdi. Bu sırada Cambridge'de Russell'la tanıştı. Russell ve Cambridge'deki diğer

filozofların etkisiyle bazı felsefe sorunlarıyla ilgilenmeye başladı. Russell gibi, o da önce idealistlere sempati besledi. Fakat analiz yöntemini idealistlerin önermelerine uyguladıktan sonra, sağ duyunun (common-sense) kabul ettiği realist bir duruma yöneldi. Böylece Moore'un idealistlere sempatisi uzun sürmedi. Fakat Moore, felsefe eğitimi görmediği gibi, Russell ve Wittgenstein'in tersine, matematik ve mantık da bilmiyordu. Bu nedenle, Moore yöntemi Russell ve Wittgenstein'inkinden daha basitti. Kendine özgü bir öğretisi yoktu ve İngiliz idealistlerinin ele aldıkları felsefe sorunlarını somut bir biçimde açıklamaya çalışmıştı.¹⁴

Biz filozofun idealist düşüncüyü eleştirisini konu edinmek istemiyoruz. Ancak "A Defence of Common Sense" adlı makalesine atıfta bulunarak onun bir önerme analizini konu edinmeyi planlıyoruz. Çünkü Moore'un idealizmi reddiyesinde kullandığı "gerçek ruhsaldır" önermesinin analizi, analitik felsefenin temel yöntemini ve bakış açısını yansıttığını düşünüyoruz. Buna göre bu önermeyi şöyle analiz edebiliriz.

"Gerçek ruhsaldır" önermesi bize şunu gösterir: Ruhsal olmayan hiçbir şey gerçek değildir. Öyle ise madde, nesnelere gerçek değildir. Hatta şu bedenim bile gerçek değildir. İdealistler zamanın da gerçek olmadığını söylerler. Oysa bu bedenim belli bir zamanda doğdu ve belli bir zamanda yok olacak. Öğlen yemeğimden önce, kahvaltı yaptığımı ve akşam yemeğinden önce, öğlen yemeği yediğimi kim inkar edecek? İşte bana en yakın olan bu iki elden biri sağ elim, diğeri sol elimdir. Onları görüyorum, tutuyorum, istediğim gibi hareket ettiriyorum. Moore, maddenin ve zamanın gerçek olduğunu idealistlere karşı böyle ispatlamaya çalışıyordu.¹⁵

¹⁴ Turgut, İhsan, *Russell, L. Wittgenstein ve Mantıksal Atomculuk*, İzmir 1989, s. 2, 3.

¹⁵ Turgut, a.g.e., s. 8.

Moore'a göre sağduyu, evrenin yapısı hakkında benim gördüğüm ve şu anda hemen hemen herkes tarafından tespit edilebilen "net görünüm"lerdir.¹⁶ O, bunu ispatlamak için bir çok örnek verir. Yukarıdaki tasvir bunlardan bir tanesidir. Aslında bu görüş bize sırf bir analizden öte, bilgi edinmemizin nasıl meydana geldiğini ima ediyor. Bilginin kaynakları ve sınırı açısından bir çerçeve sunmuş oluyor.

"A Defence of Common Sense" isimli makalesinde yazar "Ben bir insanım", "Şu anda yaşayan bir beden var ki o benim bedenimdir", "Bu beden geçmişte belli bir zamanda doğmuştu ve o zamandan beri sürekli olarak var oldu." ifadelerini kullanmaktadır.¹⁷

Gözlem ve deneye dayanan (indirgenen), pozitivist bir tutumun sergilendiği bu cümlelerde, evreni ve hayatı açıklamada "net görünüm"lerden ne kastedildiği daha da anlaşılmaktadır. Ancak bu yaklaşım tarzının oldukça basit ve indirgemeci bir anlayışla ortaya konulduğu anlaşılabilir. Mesela; Russell ve Wittgenstein'in felsefesine baktığımızda bütün kurgulamalar ve bağlantıların "mantıksal bir çerçeve"ye oturtulduğunu görürüz. Bunu Moore'da görmek mümkün değildir.

Onun felsefesindeki bilgisel tutum bir ontolojik boyuta işaret etmektedir. Çünkü burada, insanın varoluşunun anlamlandırılması cümlelerin (dil) analiziyle açıklanmaktadır. Bilindiği gibi artık günümüzde, zihinsel tasarımlarımızı yansıtmada dilin bir araç olarak kullanılması yeterli gelmediği söylenmektedir. Yani dil zihinsel tasarımlarımızı tam anlamıyla ifade edememektedir. Bu ilk handikaptır, ikincisi ise "gerçek ruhsaldır" gibi bir önermeyi analiz ederek yine gerçeğin ruhsal olup olmadığı noktasında ontolojik bir tartışma

¹⁶ Moore, G. E., *Some Main Problems of Philosophy*, The Macmillian Company, New York 1953, s. 2, naklen Norman, Malcolm, "George Edward Moore", *Knowledge and Certainty, Essays and Lectures*, Inc. Englewood Cliffs, N. J.

¹⁷ Moore, "A Defence of Common Sense", naklen Norman, Malcolm, a.g.e., s. 168, 169.

başlatılmış olmaktadır. Yani Moore klasik felsefenin bir konusunu dolaylı yönden tartışma konusu yapmakta ve onun hakkında yine bilgi sunmaktadır.

Diğer taraftan onun yönteminde kavramların da çözümlenmeye tabii tutulduğunu görüyoruz.¹⁸ Bununla birlikte Moore bir kavram veya önerme yerine onun sinonimi olan diğer kavram veya önermelere başvurmaktadır. Böylece o ifadenin anlamını daha da açıklığa kavuşturmaktadır. Ona göre bu işlem zor bir iştir ve bir ölçüsü yoktur. Mesela; “erkek kardeş”=“aynı ebeveynden gelen erkek çocuk” veya “x bir erkek kardeştir” önermesi, “x aynı ana-babadan gelme erkek çocuk” önermesi ile aynı eşitliktedir.¹⁹

Moore’a göre bu şekildeki bir çözümlenmeler bizim tanıma ve bilgilenmemizi sağlayacaktır. Bunu gerçeğe uygun, doğru ve genelin kabul ettiği bir açıklama ile yapmalıyız. Dolayısıyla kavram veya önerme somut olarak bir şeyi göstermiyorsa, onu analiz etmemiz mümkün değildir. Biz nesnelere hakkında değil, nesnelere bize görünümleri hakkında önermeler yapıyoruz. Yani bize duyu verileri aracılığıyla gelen görünümler hakkında konuşabiliyoruz. Örneğin “bu bir masadır”, dediğimiz zaman masanın kendisini değil, algıladığımız haliyle, bize görüldüğü haliyle, “bu bir masadır” diyoruz.²⁰

Moore’a göre nesnelere ve olgular için kurduğumuz önermeler gerçektir. Sağ duyu (common sense) önermelerinin doğru bir analizi, bize gerçeğin kendisini verir. Bu yönüyle yapılan işlem, yalnız fizikî nesnelere değil, aynı zamanda gerçeğin de bir analizi olacaktır; yeter ki algı sonucunda elde edilen duyu verileri (sense data) gerçekçi ve temsil edici olarak kullanılabilirsin. Böylece algılarımızı duyu verileri hakkında

¹⁸ Turgut, a.g.e., s. 9.

¹⁹ Nelson, John o., “Moore” Mad., *Encyclopedia of Philosophy*, Ed. by P. Edwards, The Macmillian Company and The Free Press, London 1967, c. 5, s. 372.

²⁰ Bkz. Moore, “A Defence of Common Sense”, naklen Norman, a.g.e., s. 163-183. Yine bkz., Turgut, a.g.e., s. 10; *Encyclopedia of Philosophy*, “Moore” md.

yapmış oluruz. Duyu verileri (sense-data) felsefede ilk kez teknik bir terim olarak kullanılırken, Russell tarafından bir anlam ve bilgi kuramı olarak geliştirilmiştir. Fakat o Moore'un yaptığı gibi sağ duyu anlayışı ile felsefe yapmadı. Felsefeye mantık ve bilim açısından baktı. Ona yeni bir teknik uygulama gerekiyordu; bu da matematiksel bir mantık ve bilimdi.²¹

Bu açıdan konumuzla yakından ilgili olan Bertrand Russell'ın mantıksal atomculuk ve analizle ilgili görüşlerini incelememiz gerekecektir.

B- Russell ve Mantıksal Analiz

Russell yaklaşık 18-19 yaşlarında iken Cambridge'e gelip matematik çalıştı. Matematik çalışmalarında umduğu doyumunu bulamayınca, daha üçüncü sınıfın sonunda iken (1893), matematik kitaplarını satıp, onun yerine felsefe ve mantıkla ilgilenmeye başladı. O yıllarda Cambridge, tabiat bilimleri alanında Oxford karşısında tartışılmaz bir üstünlüğe sahip idi. Bu yüzden Cambridge, matematikten bıkan Russell'a tabiat bilimleriyle birlikte giden bir felsefe için çok büyük imkan sağlamıştır. Leibniz üzerine yazdığı doktora tezi onun ilk yapıtı oldu (1900). 1903'te *The Principles of Mathematics*'yi yazdı. Russell bu eserinde matematikten, mantığa bir dönüş yaptı. 40 yaşına geldiği sıralarda (1912) *The Problems of Philosophy*'yi yazdı. Burada genel açıdan felsefe sorunlarını ele almaktadır. Filozof, 1914'te *Our Knowledge of The External World* isimli eserini yazdı. 1918'de *The Philosophy of Logical Atomism*'i yazdı.²²

²¹ Turgut, a.g.e., s. 8, 12.

²² Russell'in hayatı ve eserleri hakkında bkz., Dalkılıç, Bayram, *Bertrand Russell, Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Düşünür*, Konya 2000, s. 17-32; Turgut, a.g.e., s. 13, 14.

Önemli ölçüde hocasını etkileyen Wittgenstein'in "Tractatus" adlı yapıtında söyledikleriyle, Russell'in mantıksal atomculuğu arasında zaman ve fikir bakımından benzerlikler vardır. Bu açıdan mantıksal atomizmi incelemek gerekmektedir.

Bir mülakatta Russell'a nasıl bir filozof olduğu sorulduğunda kendisini, mantıkçı atomist olarak nitelendirmiştir. Bunun ne anlama geldiği sorulunca da şöyle cevap vermiştir:

"Ele aldığınız herhangi bir konunun özüne varmak için, tutulacak yol, çözümlenmedir. Her şeyi çözümlenmeye çözümlenmeye öyle bir yere geliriz ki, orada artık çözümlenemez şeyler çıkar karşımıza. İşte onlar mantıksal atomlardır. Bunlara mantıksal atomlar diyorum. Çünkü onlar artık madde değildir. Bunlara nesnelere meydana getiren idea (kalıplar) deriz."²³

Analitikçiler dilin iyice analiz edilmesi gerektiğini düşünüyordular. Onlara göre dil, düşünce ve dış dünyanın kesişim noktasıdır. Yani dil, düşüncelerimizle dış dünyanın ortak bir modeli veya görüntüsüdür. Dolayısıyla bütün felsefe sorunları çözümünü dilde bulabilir. Düşünce dilde somut bir alan olarak vardır. Atomistler düşünceyi metafiziksel olarak incelemek yerine, gramer ve mantık açısından incelemiştir. Bunu, düşünceyi psikolojiden ayırt ederek yapmışlardır.²⁴ Onların dili inceleme biçimi metafiziği inkar ettikleri anlamına gelmez. Onlar, sadece metafiziksel önermelerin analizinin yapılamayacağını ileri sürerler. Aynı zamanda onların bir kısmının, metafiziksel bir düşünce sistemi oluşturma çabaları, metafiziği yeniden tanımlamayla ilgilidir diyebiliriz. Yukarıda Russell'in mantıksal atomlara "idea" ismini koyması ve kendi felsefî sisteminin içerisinde metafiziğe yer açmaya çalışması bunun somut bir göstergesidir. Aynı şekilde Wittgenstein'in Tractatus'unun

²³ Russell, Bertrand, *Dünyamızın Sorunları*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol, İst. 1962, s. 37.

²⁴ Turgut, *a.g.e.*, s. 94.

metafiziksel önermelerin analiz edilemeyeceğini söylediğini, fakat metafiziğe de kapı araladığını belirtebiliriz.

Wittgenstein'in isteği üzerine *Tractatus*'a bir giriş yazan Russell, "mantıksal atomculuk"u şöyle anlatıyor:

Bir atomik olguyu ifade eden bir önerme (doğru veya yanlış) "bir atomik önerme" olarak isimlendirilir. Mantıksal olarak bütün atomik önermeler birbirlerinden bağımsızdırlar. Atomik önerme diğerine delalet etmez veya diğerleriyle uygunluk içerisinde değildir. Böylece bütün mantıksal sonuç çıkarma işlemi atomik olmayan önermelerle ilgilidir. Bu şekilde olan önermeler moleküler olarak isimlendirilir.²⁵

Bu şu demektir; diyelim ki önümüzde "masa serttir ve masa sarıdır" önermesi olsun, buna göre bu moleküler bir önermedir, "masa serttir" ve "masa sarıdır" önermeleri ise atomik önermelerdir. Biz bunu moleküler bir önermeyi atomlarına ayırarak yaptık. Atomik önermeler mantıksal olarak birbirlerinden bağımsızdırlar, çünkü biri diğerine delalet etmez veya diğerleriyle uygunluk içinde değildir. İşte mantıksal sonuç çıkarma işlemi burada moleküler önermelerin analiziyle (atomik olmayan önermeler) ilgilidir.

Russell, kendisinin savunduğu mantık anlayışının "atomist" olduğunu belirtmektedir. Hegel (1770-1831) ve onu izleyenlerin tersine (monistik mantığın tersine) onun mantığı, sağ duyunun kabul ettiği bir çok şeylerin varlığına inanır. Analiz sonucu vardığı atomlar fiziksel atomlar değildir; bunlar mantıksal atomlardır. Bu atomların bir kısmı renkler, sesler, bir anlık şeyler gibi tikellerdir, diğerleri ise yüklemeler ve bağıntılardır.²⁶

Atomik önerme tek özne ve tek yükleme sahip olan Aristo mantığının kategorik önermelerine benzemektedir. Atomik önerme

²⁵ Russell, "Introduction", L. Wittgenstein, *Tractatus Logico Philosophicus*, Translated by D. F. Pears and B. F. My Guinness, London 1981.

²⁶ Russell, *Logic and Knowledge*, Ed. Robert Charles Marsh, London 1964, s. 322.

sonradan herhangi bir şekilde yardımcı formlara ayrılamaz, fakat kendi öz parçalarına analiz edilebilir. Bu, parçalar, terimler, bağlantılar veya bir yüklem olabilir.²⁷ Ancak bir atomik olgunun da kendisini oluşturan birimlerden bağımsız olması gerekir. Çünkü bu birim ve ögeler mantıksal atomlardır. Yani bir önermenin anlamı kendisini oluşturan ögelerinkinden farklı ve bağımsızdır. Bu ögeler arasında “eğer”, “ve”, “öyleyse” gibi bağlaçların bulunmaması gerekir.²⁸

Burada sözü edilen dil, günlük hayatta kullandığımız dil değildir. Bu açıdan Russell, “dil”in daha iyi ve mükemmel bir “dil” ile analiz edilmesi gerektiğini söyler. Mantıksal olarak mükemmel bir dil olan bu ikinci dil, ideal bir “dil”dir. Bu “dil”de her basit nesne için yalnız bir kelime vardır. Birden fazla kelime yoktur. Kaldı ki; bileşik olan kelimelerin basit olanları birleştirerek elde ederiz. Bu şekilde tasarlanan dil, dış dünyanın gerçeklerini aynen bize yansıtacaktır. Diğer bir ifadeyle, dış dünyanın resmi olacaktır.²⁹

Anlaşılan o ki; dış dünya hakkındaki bilgimiz, atomik olgulara karşılık gelen atomik önermelerle oluşacaktır. Böylece dış dünyanın deneysel olguları bilgilenmemiz açısından bizi oldukça dar bir alanda tutacaktır. Deneysel olguların dışındaki olgular hakkında elde edeceğimiz bilgiler nasıl bir temele oturtulacaktır? Russell bu sorunu fark ederek, bunu “tasvirler teorisi”yle aşmaya çalışmıştır.

Russell’a göre tek tek nesnelere (somut veya soyut) iki ayrı şekilde tanıyabiliriz: Biri dolaysız tanıma (knowledge by acquaintance), ötekisi de tasvirle tanıma (knowledge by description) yoludur. Kendisini duyularım ile doğrudan doğruya algıladığım bir kimseyi -arkadaşım Ahmet diyelim- dolaysız olarak tanırım. Buna karşılık Ahmet’in babasını hiçbir zaman görmediğimi, üstelik adının “Behçet” olduğundan başka hakkında

²⁷ Alizabeth R. Eames, *B. Russell's Theory of Knowledge*, London 1969, s. 67.

²⁸ Turgut, *a.g.e.*, s. 32.

²⁹ Russell, *Logic and Knowledge*, s. 335.

hiçbir bilğim olmadığını kabul edelim. O zaman Behçet'i ancak "Ahmet'in babası" şeklinde tasvir etmekle (dolaylı olarak) tanıyabilirim. Yani Russell'ın deyimiyle Behçet'i tasvirle tanırım.³⁰

Aynı şekilde Russell'a bakılırsa yeni bilgiler veren ne zekadır, ne de sezgidir. onları veren *ihsastır*; fakat bilgiler çok göze çarpacak mahiyette oldukları zaman zeka, onlardan istifade etmek bakımından sezgiden daha elverişlidir.³¹

Russell bilgi edinme modeli olarak, matematik, mantıksal analiz, direkt tanıma ve tasvir elde etmeyi göstermektedir. Zeka ise; elde edilen verileri kullanacaktır. Öyle görünüyor ki Russell insan zihnine konu olarak bu bilgi edinme şekillerinden söz etmektedir. Ne var ki; analitik-pozitivist bir tutumun sergilendiği bu düşüncelerle insan bilgisinin alanı da dar tutulmuş olacaktır.³²

Bu çalışmamızda Ludwig Wittgenstein'in "Tractatus Logico Philosopicus" isimli eserini inceleyeceğimizden, onun bu eserini daha iyi anlamamız için kitabın bazı özelliklerini irdelememiz gerekecektir.

C- Wittgenstein Mantığının-Felsefesinin Genel Özellikleri

1889-1951 yılları arasında yaşayan Wittgenstein analitik felsefenin ikinci devresi olan "mantıksal atomculuk"a fikirleriyle damgasını vurmuştur. İlk devreye Moore ve Russell'ın düşünceleri hakimdir. İkincisinde ise; 1914-1919 yılları arasındaki Russell'ın çalışmalarıyla gençlik devri Wittgenstein'in çalışmalarını görmekteyiz. Üçüncü devrede etkin olan düşünce biçimi "Viyana Çevresi"nde gelişen

³⁰ Grünberg, "Russell'in Tasvirler Teorisi", *Felsefe Arkivi*, Sayı: 64 (İstanbul 1964); Moore, *Russell's Theory of Descriptions*, Ed. by Arthur Paul Schlipp, c. I, New York 1963, s. 223.

³¹ Filiz, Şahin, *İslam Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri*, İnsan Yay., İstanbul ts.

³² Bkz. Erdem, Hüsamettin, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Konya 1999, s. 106.

mantıksal pozitivism'dir. Son devre ise; yine Wittgenstein'in ikinci dönemi, yani "Philosophical Investigations" dönemidir.³³

Onun Tractatus Logico-Philosophicus adlı Almanca eseri mantıkçı pozitivismin (Viyana Çevresi) kutsal kitabı sayılmıştır. Philosophicus Investigations (Felsefî Soruşturmalar) ile başlattığı dil felsefesi anlayışıyla da "dil çözümleyici okul" diye adlandırılabilir olan felsefe akımını kendisine bağlamıştır. Tractatus'un pozitivismin tam tersi bir yola, yani "misticizm"e de kapı araladığını vurgulayanların bulunduğunu ayrıca burada belirtmemiz gerekir.³⁴

Esas olarak Russell'in deneyciliğinin ardındaki itici güç epistemolojiktir; insan bilgisinin nasıl mümkün olduğu ve bilgi içeren tezlerimizin nasıl doğrulanabileceği sorunlarından çıkmaktadır. Buna karşılık Ludwig Wittgenstein'in Tractatus Logico-Philosophicus adlı eserindeki görüşleri, önermelerin yapısı ve onların anlamları ile ilgili daha soyut sorunlardan doğmuştur.³⁵

Russell'in tasvirler teorisi ve analiz yöntemini felsefeye yapılan çok büyük katkılardan biri olarak gören Wittgenstein, bazı konularda hocasını izlemiştir. Onun hocasından ayrıldığı bir konu, dil ile dünyanın nasıl örtüştüğüyle ilgilidir.³⁶

Dil ve dünya bağlantısında Wittgenstein'in önceki ve sonraki dönem öğretileri arasında iki ana değişiklik vardır. Birincisi şudur: Önce, gerçekliğin yapısının, dilin yapısını belirlediği yolundaki düşüncesini bırakarak, bu ilişkinin tam tersi yolda olduğunu ileri sürer. Yani nesnelere dil yoluyla gördüğümüz için, gerçekliği ve görüş biçimimizi de dil belirler. İkinci değişiklik ise şudur: Tractatus'da, bütün dillerin, yüzeyde zorunlu

³³ Turgut, a.g.e., önsöz.

³⁴ Cottigham, John, *Akılçılık*, Çev. Bülent Gözkan, İstanbul 1995, s. 111.

³⁵ Soykan, Ömer Naci, *Felsefe ve Dil- Wittgenstein Üzerine Bir Araştırma*, s. 13'ten naklen K. Wuchter-A. Hübner, Rowohlt 1981, s. 7, 10.

³⁶ Denkel, Arda, *Düşünceler ve Gerekçeler I*, İst. 1997, s. 316.

olarak görünmeyebilen, fakat felsefî çözümlenmeyle ortaya çıkarılabilecek bir mantıksal yapı taşıdıklarını savunmuştur. İkinci dönemde ise kullanıma göre değişen “dil oyunları”nın geçerli olduğu bir “dil felsefesi” savunmuştur.³⁷

Ne var ki; Wittgenstein’in mantığını-felsefesini derinliğine kavramak oldukça zordur. Çünkü, Wittgenstein felsefesinin güçlüğü, anlatım biçiminin yoğunluğu ve onun düşüncesini tanıtan pek çok çalışmanın, neredeyse Wittgenstein’in kendi biçimini aratacak ölçüde, anlaşılması güç bölümler içermesi bunun somut göstergesidir.³⁸

Bunun nedenlerinden en önemlisinin, özellikle *Tractatus*’un çok kısa olmasına rağmen kapsamının oldukça geniş olmasını söyleyebiliriz. Gerçekten de seksen sayfalık bir yazıda dünyanın yapısı ve dilin esası hakkındaki ifadeler, mantık ve matematiğe önemli katkılar, Frege ve Russell’in çalışmalarına yıkıcı eleştiriler, felsefî metot üzerine devrimsel fikirler ve bilim felsefesi, etik, din ve mistisizm üzerine notlar bulabiliyoruz. Ayrıca cümlelerin çoğu derin anlamlar ifade eden pek açık olmayan veciz ifadelerdir. Hatta bazı düşünürler, cümlelerin sanki yoğun bir güçle dolu olduğunu, insanın neredeyse büyü gibi kafasına girdiğini ve kitabı okuyanların yıllar sonra bile cümleleri hafızasından tekrarlayabildiğini söylemektedirler.³⁹

Tractatus’ta sanki içinde tutkulu ve kökensel bir düşünüşün, serinkanlı ve neredeyse matematiksel diyebileceğimiz bir biçimde gizlendiği bir şeyi dile getirmek vardır⁴⁰ diyebiliriz.

³⁷ Pears, David, *Wittgenstein*, Çev. Arda Denkel, İst. 1985, s. 13, 14.

³⁸ Denkel, *a.g.e.*, s. 310.

³⁹ Gökgöz, M. B. “Bilgi ve Bilimsel Çalışma Üzerine”, *Divan Dergisi* Sayı: 3 (1997/1), s. 177-178.

⁴⁰ Weischedel, Wilhein, *Felsefenin Arka Merdiveni*, Çev. Sedat Umran, İst. 1997, s. 363.

Çalışmamız açısından da önemli olan Tractatus kitabıdır. Çünkü orada "mantık" ile ilgili görüşler yine güçlü bir mantıksal örgü içerisinde konumlandırılmıştır. İkinci dönemde ise mantığın yerini daha çok "gramer" in aldığını söyleyebiliriz. Bu açıdan filozofun ilk dönem görüşlerini temel olarak mantıkla ilgili görüşlerini incelemeye geçmek uygun olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

WITTGENSTEIN'İN GENEL OLARAK MANTIK ANLAYIŞI

Aristoteles düşüncesinde mantık doğru düşünmenin ilkelerini vermesi gerekir. Düşünmenin kendisiyle ilgilenmemesine rağmen onunla yakından ilgilidir. İlgili alanı konuşmadır, kavramlar, önermeler ve kıyastır. Önerme ve kıyasın formuyla uğraşır.⁴¹

Analitik felsefede ise mantığın özü, dil-dünya bağlantısı gibi mantık felsefesinin konuları ele alınır. Bu çerçevede önermelerin (cümlelerin) anlamları incelenir.

A- Mantığın Ne'liği Sorunu

Wittgenstein "Tractatus Logico-Philosophicus"⁴² adlı eserinde bir anlam kuramı geliştirmiştir. Bu kuramın temel öğeleri mantık-dil-dünya kavramlarıdır. Çalışmamız açısından önemli olan onun mantık anlayışıdır.

Bu eserde dile öyle bir anlam ve rol yüklenir ki; o, kendi iç yapısının belirlediği bir takım sınırlara sahiptir. İşte bu sınırlar Wittgenstein'in mantık kuramını doğurur.⁴³ Aslında Tractatus'un başlangıç noktasının, mantığın temellerinin incelenmesi sorunu olduğunu varsayabiliriz. Çünkü Wittgenstein, Russell'in "mantıksal zorunluluk" konusuyla ilgili uygun bir açıklama yapamadığını görmüş, bu

⁴¹ Bkz. Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Bilim Yay., Ankara 1996, s. 13.

⁴² Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Translated by D. F. Pears and B. F. Mc Muinness, London 1981. Bundan sonra, metindeki paragraf numaralarını kullanacağız. Çünkü Wittgenstein üzerine yapılan akademik çalışmaların çoğunda olduğu paragraf numarası kullanılmıştır.

⁴³ Bkz., Pears, David, *Wittgenstein*, Çev. Arda Denkel, İstanbul 1985, s. 12, 13.

probleme geçerli bir açıklama yapmanın tek yolunun, mantığın başlangıç noktasına dönerek, önermelerin özündeki yapının kaynağını incelemek olduğuna inanmıştı.⁴⁴

Bu bağlamda “mantık”, dil-dünya bağıntısında kurucu öge olmaktadır. Mantıksal çözümlene yapmanın amacı, dilin mantığını anlamak ve dilin dünyayı nasıl yansıttığını görmek içindir. Ancak burada mantık kendisinin dışına yönelik ve bağımsız bir analiz aracı değildir; tersine dilin dünyayı yansıtmaya biçimini belirleyen içsel ve aynı zamanda içerikli bir teorik düzeyi ifade eder. İçsel ve içerikli olması, mantık-dünya bağlantısının, dilin mantıksal çözümlenmesinde yönlendirici bir rol oynamasından dolayıdır. Bu anlamda mantık, aracılığıyla, sembollere ve olgulara anlam verebildiğimiz sistemin kendisi kendisi ile ilişkilidir. Böyle olmakla da o, dilin dünyayı kurma/yansıtmaya biçiminin a priori ögesidir. Yani “dilsel a priori” anlayışıyla örtüşen ontolojik içerikli bir mantık söz konusudur. Dolayısıyla Wittgenstein’a göre dünyada tek bir mantık vardır; o da önermeleri, dünyanın kalıbını, onun yapı iskeletini yansıtan bir mantıktır. Öyle ki; mantığın, içine yerleştiği dilsel çatı, benzersiz olup, çok yakın bir biçimde dünyayla bağlantılıdır. Totoloji ve çelişme dünyaya ilişkin hiçbir şey söylememelerine karşılık, bu önermelerde dünyanın mantığı kendini gösterir.⁴⁵

Wittgenstein’a göre mantık, bütün bilimlerinde yer alır ve mantıksal çözümlene, bütün eşyanın öz yapısını ortaya çıkarabilir. Bu bakımdan mantık, anlamı mümkün kılan dil-dünya bağlantısındaki

⁴⁴ Pears, a.g.e., s. 46. Onun bu yaklaşımı bir anlamda, mantık felsefesinin bir konusu olan “mantığın ne’liği” problemini çözme çabası olarak da görülebilir.

⁴⁵ Altuğ, Taylan, “Tractatus’da İçerikli Mantık”, *Türkiye I. Felsefe-Mantık-Bilim Tarihi Sempozyumu* Haz. Kenan Gürsoy, Alparslan Açıkgenç, (Ankara 19-21 Kasım 1986), s. 226, 227. Bu bakımdan mantıksal çözümlene, bize gerçek olguları değil; fakat sadece olguların mümkün formlarını verir. Yani dünya autonomdur, fakat dünyanın imkanları, olabilirlikleri autonom değildir. Dünya kendi hayatını, kendi gerçekliğini sonuna kadar gerçekleştirir fakat bunu ancak benim dilimin “mantıksal yapı iskelesi” üzerinde yapar. İşte bu anlamda mantık dünyayı kaplar. Dünyanın sınırları aynı zamanda mantığın sınırlarıdır. A.g.t., s. 226.

yapısal düzenlerin ortak biçimini verebilir. Çünkü dünya hakkında düşünüp konuşabildiğimize göre, dil ile dünya arasında ortak bir şeyin bulunması gerekir. Bu ortak öge hem dilin hem de dünyanın yapılarında bulunmalıdır. O halde biz birinin yapısını bilirsek, öbürünün yapısını da bilebiliriz.⁴⁶

Görülüyor ki mantık, dünya (olgular) ile dil arasında tespit edebileceğimiz gizli bir sistemin adıdır. Bu sistem a priori olarak vardır. Onun varoluşu içsel ve içerikli bir varoluştur. Bu açıdan o, ontolojik bir karaktere sahiptir.

Wittgenstein, bu içsel ve içerikli sistemi şöyle ifade eder:
“Mantık, kendisi bir şeyi dile getirmeyen ama bir şeyin söylenmesine izin veren veya vermeyen şeydir.”⁴⁷

Tekrarlarsak mantık, dil ile dünya bağıntısında mevcut olan gizli bir sistemin kendisidir diyebiliriz.

Gerek Wittgenstein’in Tractatus’unun gerekse Wittgenstein üzerine yazılmış eserlerin anlaşılması oldukça güç bölümler içerdiğini - tekrar olduğunun bilincinde olarak- söylemek istiyoruz. Bizim çabamız onun mantık ve önerme anlayışını kısmen de olsa bir netliğe kavuşturmaya çalışmak olacaktır. Bu yönüyle mantığın ne’liği sorununu mantık-dünya-Tanrı ilişkisi çerçevesinde incelemek istiyoruz.

B- Mantık-Dünya-Tanrı İlişkisi Çerçevesinde Mantığın Ne’liği Sorunu

Wittgenstein’a göre mantık “bir doktrin değildir ama dünyanın bir görünümüdür (a mirror-image/ayna görüntüsü). Mantık aşkındır.”⁴⁸

Filozofun dil-dünya bağlantısında, bağlantıyı kuran bir şey diye

⁴⁶ Altuğ, a.g.t., s. 228.

⁴⁷ Bkz., Soykan, Ömer Naci, *Felsefe ve Dil –Wittgenstein Üzerine Bir Araştırma-*, İstanbul 1995, s. 33; Wittgenstein, a.g.e., (T.5.43), (T.4.462).

⁴⁸ Wittgenstein, a.g.e., (6.13).

ifade etmeye çalıştığı mantık, mantıksal analiz sonucunda, dünyanın görünümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü düşünür kitabının bir çok yerinde dünya ile mantığın birbirine denk düştüğünü söylemektedir: “Mantık dünyayı doldurur; dünyanın sınırları onun da sınırlarıdır...”⁴⁹

Yazar “mantık aşkıdır” derken, “aşkınlık”tan kastettiği anlam nedir? Mesela; klasik anlamda bu bilim dalı, genelde “doğru düşünmenin kurallarını ortaya koyan bir disiplin” genelde “doğru düşünmenin kurallarını ortaya koyan bir disiplin” olarak tanımlamıştır. O dönemde, dil-düşünce-varlık arasında ontolojik bir özdeşlikten söz edilir. Acaba “aşkınlık” kavramını nasıl anlamalıyız ki “Wittgenstein’ci Mantık” hakkında sağlıklı bir tanıma ulaşalım.

Filozof bu konuda, kitabının İngilizce’ye çevirisi sırasında çevirmenlere gönderdiği notlarda şunu söyler:

“Aşkın: Kant’ın felsefeye soktuğun terimdir. Belirli bir alanın sınırlarını aşan, sınırlarının ötesinde kalan anlamını taşır; ama aynı zamanda, o alanın mümkün olmasını sağlayan anlamına da gelir. Kant birincisi için “tranzendent”, ikinci için “tranzendental” deyimlerini kullanır.”⁵⁰

Gerçekten de “aşkın” kavramı, deney alanını aşan, metafizik öğretilerde “içkin” karşıtı olarak kullanılan bir deyimdir. Yine Kant’tan bir örnek verecek olursak; Tanrı, deney öncesi (a priori-önsel) ve deney sonrası (a posteriori-sonsal) alanlarının ötesinde “aşkın” bir alanın konusudur. Bilinci ve bilgiyi aşmıştır, onların dışında ya da üstündedir.⁵¹

Wittgenstein da aynı şeyleri söylüyor:

“Mantığı anlamak için ihtiyaç duyduğumuz “deneyim” bir şeyin şöyle olduğunun değil, olduğunun deneyimidir: Oysa bu, işte, hiç de deneyim

⁴⁹ Wittgenstein, a.g.e., (5.61).

⁵⁰ Oruoba, Oruç, “Çeviri Üzerine Notlar”, Wittgenstein, *Tractatus-Logico Philosophicus*, İst. 1996, s. 189.

⁵¹ Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İst., 1977, s. 20, 21.

değildir. Mantık bütün deneyimden öncedir-bir şeyin öyle olmasından. Nasıl'dan öncedir, ne'den önce değil."⁵²

Yani mantığın, kendisini önceleyen hiç bir şeye, hiçbir ön-dayanağa gereksinimi yoktur. Bu nedenle mantık "kendi başının çaresine bakmalıdır." Her türlü deneyden önce olan mantığın, dünyanın kuruluşunun bir şartı olduğu burada hatırlanmalıdır. "Mantığın önermeleri dünyanın yapı iskelesini tasvir ederler veya daha doğrusu onu meydana getirirler."⁵³

Mantık "nasıl'dan öncedir, ne'den önce değil" sözünü yorumlamadan evvel, mantığın aşkınlığı sorununu incelemeye devam etmek istiyoruz. Burada, Wittgenstein'in Kant'ın "aşkın" tanımını verirken söylediği "sınırlarını aşan", "sınırlarının ötesinde kalan" deyimleri üzerinde durmak gerekir.

Kendi sınırının ötesinde duran bir "şey" in kendi sınırıyla bir ilişkisi var mıdır? Var ise bunu nasıl açıklayabiliriz. Mantık kendi sınırlarını aşıyor ve sınırlarının ötesine geçiyor ise; mantığın uygulama alanı olan dünya (gerçeklik) ile nasıl bir ilişkisi olacaktır. Bunu kurgulayabilir miyiz?

Tractatus'ta yazar şunu söylüyor:

"Mantık dünyanın içini doldurur (pervade), dünyanın sınırları onun da sınırlarıdır. Bu yüzden biz mantıkta, şunu diyemeyiz, 'Bu ve bu dünyada vardır; fakat şu yoktur.' Çünkü bu bizim belli imkanlarımızı görünürde varsayacaktı ve bu da böyle olamaz; zira mantığın dünyanın sınırlarının ötesine geçmesi gerekecekti. Yani aynı şekilde bu sınırlara diğer taraftan da bakılabiliyor olması gerekirdi. Düşünemediğimizi düşünemeyiz; o zaman düşünemediğimizi söyleyemeyiz de."⁵⁴

⁵² Wittgenstein, a.g.e., (5.552).

⁵³ Soykan, "Wittgenstein'in Tanrı Anlayışı Üstüne", *Doğu Batı Dergisi* Sayı: 14 (2001), s. 175; Wittgenstein, a.g.e., (5.473), (6.124).

⁵⁴ Wittgenstein, a.g.e., (5.661).

Şimdi Wittgenstein'ci bir gözle tekrar pasaja bakarsak biz, konuşamadıklarımızı düşünemeyiz. Konuştuklarımız (ki burada kastedilen cümle ve önermelerdir ve Wittgenstein da cümle ve önermeyi aynı statüde değerlendirir.) mantık tarafından denetlenince ortaya konulan durum, dünyanın (gerçeğin) bir şekilde ifade edilmesi olarak karşımıza çıkar. Biz mantık dili ile konuştuğumuz zaman sadece dünyayı açıklarız. Bu yüzden dünyanın sınırları mantığın sınırları kadardır. Mantığın sınırları da dünyanın sınırları kadardır. Biz mantıksal bağlamda dünyada şu var şu yoktur diyemeyiz. Çünkü, mantık dünyanın dışından dünyaya bakarak bunu söylemesi gerekir. Kaldı ki dünyada olmayan bir şey nasıl mantıkça ifade edilsin. "Hem mantıksız bir dünyanın neye benzediğini söylemeyiz de."⁵⁵

Aslında bu akıl yürütmemizde bir şey eksiktir; o da şudur: Mantık dünyada var olan veya yok olan şeyleri söyleyemez ve ancak dilde ortaya çıkar ise; dünya ile mantığın da sınırları aynı ise; nasıl olur da kendi sınırlarının ötesine geçebilir. Kendi sınırının ötesinde duruyor ise niçin dünyada var olan veya olmayan şeyler dile getiremiyor.

Bu sorunu çözmek için Tanrı kavramını gündeme getirmek istiyoruz. Burada "Tanrı"nın mantıkla aynı şey olduğunu belirtmeliyiz. Tractatus'un genel sistematüğinden bu sonuç çıkmaktadır. Biz pozitivistin çok yoğun olduğu bir dönemde Wittgenstein'in bunu iddia etmeye çekindiğini varsayıyoruz. Çünkü gerek mektuplarında gerekse notlarında sürekli bu yönde imalarda bulunmuştur.

Bu vardığımız sonuca Ö. Naci Soykan da aynı paralel de görüşler bildirmiştir. Bizim kanaatimizin önemi şuradadır: Pozitivistin kutsal kitabı sayılan Tractatus'un metafiziğe kapı araladığı iddia edilmiştir. Ancak aşkın olan mantığın Tanrı'yla ayniliği iddia edilmemiştir veya yeni

⁵⁵ Wittgenstein, a.g.e., (3.031).

yeni gündeme getirilmiştir. İngilizce kaynaklarda buna rastlamadık. Türkçe kaynaklarda ise Soykan'ın böyle bir görüşü vardır.

Anladığımızı göre mantığın aşkın olup kendi sınırının ötesinde durmasıyla, dünyanın sınırlarıyla mantığın sınırlarının aynı olması arasında bir çelişki yoktur. Mantık dünyanın bir yansıması (görüntüsü) olduğuna göre, elbette o görünümün aslı dünyanın içinde olmayacaktır, tersine dünyaya aşkın olacaktır. İşte bizim kanaatimize göre bu mantık Tanrı'yla aynı şeydir.⁵⁶

Ancak bir de "mantığın uygulaması" olarak görünen bir mantık var ki o da dil-dünya ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. Biz bunu Wittgenstein'in şu sözlerinden çıkartıyoruz: "Mantık kendi uygulaması ile çatışamaz, mantık ile uygulaması birbirine taşamazlar. Ama mantığın kendi uygulamasına dokunması da gerekir."⁵⁷

Soykan filozofun bu sözünü şöyle yorumlamaktadır: "Böylece dünyanın dışı da bize kendini açmış olur. O artık dünyanın dışı olmayacaktır. Çünkü mantığın kaplamadığı dünyanın geri kalan kısmında hiçbir mantık uygulaması yapılamayacaktır."⁵⁸

Yapılamadığı için de onu söyleyip bir önerme/cümle kalıbına dökemeyiz. Bu açıdan da onu dünya diye isimlendirmemiz anlamsız olacaktır. O, dünyayı aşan bir konumdadır.

Öte yandan, onun dünya mantık ilişkisi konusundaki yorumunu genel hatlarıyla özetlersek; mantık ile dünya birbirine tam denk gelir. Dünyanın sınırları mantığın da sınırlarıdır. Tersisi olsaydı, dünya mantıktan ya küçük ya da büyük olurdu. Küçük olması durumunda, mantığın dünyanın içinde uygulanmasından sonra, dünyanın içinden dışına çıkılması gerekecektir. Peki o zaman mantık nereye

⁵⁶ Soykan, *Felsefe ve Dil*, s. 27.

⁵⁷ Wittgenstein, *a.g.e.*, (5.557).

⁵⁸ Soykan, *a.g.e.*, s. 27, 28.

uygulanacaktır veya ne anlam ifade edecektir. Bunun nedeni mantığın uygulaması dünyada ne ise dünyanın dışında da o olmak zorunda olmasıdır.⁵⁹

Wittgenstein Tanrı'dan da söz ediyor; ama bu söz edişler onun felsefe-mantık görüşlerinin hemen yanında yer alır. Bize öyle geliyor ki; Wittgenstein dünyadaki olayları, nasılsa öyle olarak görmek (dünya olduğu gibi olan her şeydir⁶⁰) ve onları bilmek uğruna hiçbir değer, sıra düzeni yüklemeksizin, bu durumu bozabilecek her şeyi dünyanın dışında bırakmıştır. Artık olgulardan oluşan dünyayı (gerçekliği), mantıksal bağlamda olduğu gibi, mantıksal dilsel çözümlenmelerle ortaya çıkarmak mümkündür. Bu çerçevede mantığın kazandığı anlam şu şekilde olmuştur diyebiliriz: "Bir şeyi dile getirmeyen, ama bir şeyin dile getirilmesine izin veren veya vermeyen, aynı zamanda kendisini olguları ifade eden dilde gösteren şeydir."⁶¹ Ancak bunu mantığın ilk anlamında alırsak (aşkınlık) artık Tanrı'dan başka bir şey değildir. İkinci anlamda kullanırsak (uygulaması) olguları ifade eden dilde mevcut olan gizli bir sistemin adıdır. Düşünce ile olgu arasındaki münasebeti dil, bu mantık sistemi vasıtasıyla oluşturmaktadır. İkincisi ilkin yansıması değildir, ama o, dünyanın bir ayna görüntüsüdür/yansımasıdır. Ancak ilk anlamıyla mantık ikincisine de dokunması gerekir.

Görülüyor ki düşünür, mantığın temellerini inceleyerek onu sorgulamış ve bir anlam yüklemeye çalışmıştır. Diğer bir deyişle mantık kavramının felsefi temellerini araştırıp onu ontolojik-epistemolojik bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Onun bu çabasını "mantık"ın ne'liği ile ilgili bir mantık felsefesi sorununu çözme gayreti olarak da görebiliriz.

⁵⁹ Soykan, a.g.e., s. 27, 28.

⁶⁰ Wittgenstein, a.g.e., (1).

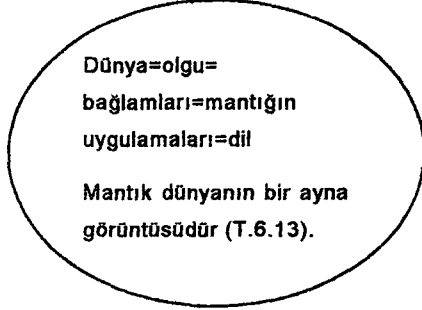
⁶¹ Bkz. Soykan, a.g.e., s. 30-37.

Yukarıda bahsettiğimiz mantık “nasıl’dan öncedir ne’den önce değil” sözünü de açıklamamız gerekir. Wittgenstein’a göre mantığın dile getirilemeyen şey olması, onun ne olduğunun değil, fakat nasıl olduğunun söylenememesi demektir. Soykan bir başka eserinde bunu şöyle yorumlar:

“Böylece Wittgenstein, söylenemeyen şeylerin ne olduğunu, yani onların var olduklarını söylemekle kendi koyduğu söylenemeyen yasağını ihlal etmiş olmaz. Başka bir deyişle, Tanrı’nın hem dile gelmeyen olması, hem de O’ndan böylece söz edilmiş olması, Wittgenstein’a göre bir çelişki değildir. Çünkü ona göre Tanrı’nın dile getirilememesi, onun nasıl olduğunun söylenememesi demektir; onun ne olduğunun, yani var olduğunun söylenmesi değil. Bu durum metafizik özne, etik estetik için de söz konusudur.”⁶²

Demek ki mantık, Tanrı, etik, estetik, aynı şey olup bunların önermeleri günlük hayatımızı örmüş durumdadırlar. Tanrı’nın bir sözü Tanrı olmadığı gibi etik, estetik, metafizik ve mantığın da önermeleri kendileri demek değildir. Hem bunlar filozofa göre dünyayı bize açıklamazlar. Çünkü dünya olgulardan oluşur, olguları ise “dil”imizle açıklarız. Dil olgu ilişkisi de mantığın uygulaması olan bir sistem tarafından oluşturulur. Şimdi mantık-dünya-Tanrı ilişkisini bir şema ile netleştirmek istiyoruz.

⁶² Soykan, “Wittgenstein’in Tanrı Anlayışı Üstüne”, s. 173. Soykan “Tanrı ile mantığı neredeyse bir ve aynı şey olduğunu söyleyebiliriz. Tanrı ile mantığın bir ve aynı şey olduğunu öne sürmek, belki aşırı bir sav olarak görünse de mantığın Tanrı’nın aracı, Organon’u olduğu kuşkusuzca söylenebilir” demektir. s. 176.

Dünyanın dışı

Tanrı, mantık, etik, estetik, metafizik.

Mantık aşkındır. (T.6.13)

C- Olgu-Tasarım İlişkisinde Mantığın Rolü

Mantıkta hiçbir şey rastlantısal değildir. Çünkü mantıksal olan bir şey, salt mümkün olamaz. Mantık her bir imkanı ele alır, bütün imkanlar da onun olgularıdır.⁶³

Toplam gerçeklik dünyadır. Dünya olguların toplamıdır. Aslında mantıksal uzay içindeki olgular dünyadır.⁶⁴ Çünkü olgular arasındaki ilişkiyi biz, bir tasarımla kurarız. Tasarım ise mantıksal bir işlemdir.

Dünya olduğu gibi olan her şeydir, yani olguların toplamıdır, şeylerin değil. Dolayısıyla dünya olgular yoluyla belirlenir ve bundan kastedilen bütün olgulardır. Çünkü olguların toplamı, neyin olduğu gibi olduğunu, aynı zamanda da bütün nelerin olduğu gibi olmadığını belirler.⁶⁵

Olgu, olgu bağlamlarının öylece varolmasıdır. Olgu bağlamı (şey durumu) ise; nesnelerin (şeylerin, olanların, objelerin) bir bağlantısıdır. Nesne için asıl olan, (özel olan) bir olgu bağlamının -(State of affairs)-

Biz bunun böyle olmadığını Tanrı ile mantığın (aşkın olan) bir ve aynı şey olduğunu Tractatus'un satır aralarından çıkarılabileceğini öne sürüyoruz.

⁶³ Wittgenstein, *a.g.e.*, (2.012), (2.0121).

⁶⁴ Wittgenstein, *a.g.e.*, (2.063), (1,1), (1.13).

⁶⁵ Wittgenstein, *a.g.e.*, (1), (1.1), (1.11), (1.12).

oluşturucu ögesi olabilmektir. Yani nesnelere bütün olgu durumlarının imkanını içerirler.⁶⁶

Dünya olgulara ayrılır.⁶⁷ Aşağıda Allan Randall'ın çizmiş olduğu şemayı vermek istiyoruz.⁶⁸

a)	Bütün atomik olgular, Bütün olguların alt kümesidir.
	Bütün olgular = Bütün pozitif olgular + Bütün negatif olgular
b)	Pozitif Olgu = Bazı atomik olgular + Varlık
	Negatif Olgu = Bazı atomik olgular + Varolmayan
c)	Gerçek dünya = Bütün Pozitif olgular
	Bir hayali dünya = Bazı negatif olgular

Dünya ve olgusal durumu açıklarken dört temel kavramdan bahsetmemiz gerekir, bunlar: Şeyler (things), objeler, durumlar (situations), şey durumlarıdır (state of affairs). Tractatus'un anlaşılmasında bu kavramların anlamlarının iyi tespit edilmesi gerekir.⁶⁹

Şeyler isimlendirilip tasvir edilen empirik komplekslerdir. Objeler şeylerin mantıksal işaretleridir, A. A'dır gibi. Hem anlama hem de bir içeriğe sahiptirler. Durumlar ise şeylerin empirik oluşumlarıdır. Yani şeylerin (nesnelere) birbirleriyle birleşerek bir olgu durumu meydana

⁶⁶ Wittgenstein, *a.g.e.*, (2), (2.01), (2.011), (2.014).

⁶⁷ Wittgenstein, *a.g.e.*, (1,2).

⁶⁸ Randall Allan "Logic, Idealism and Materialism in Early and Late Wittgenstein", Toronto, Ontario, Canada, arandall ican.net, <http://home.ican.net/Narandall>.

⁶⁹ Finch, Henry Leroy, *Wittgenstein, The Early Philosophy*, New York 1971, s. 2.

getirmeleridir. Şey durumları ise; objelerin bütün mümkün kombinasyonlarını içinde taşır.⁷⁰ $A \times B = B \times A$ gibi.

Objeye için asıl olan (özel olan) bir olgu bağlamının oluşturucu ögesi olmaktır. O zaman belli bir mantıksal form gerekli ki; objeler olgu bağlamının oluşturucu ögesi olabilsinler. Bu form o yapıyı mümkün kılmak zorundadır. İşte bizim tasarımlarımız (picture=resim, filozofun resim terimini tasarım anlamında kullandığını bir çok Wittgenstein yorumcusu söylemektedir) o formu meydana getirirler. Şöyle ki; "her tasarım aynı zamanda mantıksaldır."⁷¹

Anlaşılan o ki filozofun "mantığın uygulaması" şeklindeki iddiamız görüşü kurucu öge olacaktır. O, olguları kuran gizli bir tasarım olarak karşımıza çıkacaktır.

Böylece tasarım biçimimize "mantıksal form" dediğimizde ortaya çıkan bu resime de "mantıksal tasarım" dememiz gerekir.⁷² Fakat bir gerçek var ki; aşkın olan mantığın uygulaması "mantıksal form" olarak gizli bir şekilde olgu bağlamı ve dil ilişkisinde bulunmaktadır.

Ne var ki; kişilerin tasarımları doğru veya yanlış olabilir. Ama bu, olguları kuran mantığın formuyla bir şekilde aynı olmalı ki, gerçek ortaya çıksın. Bunun nasıl test edileceğine gelince şunu söyleyebiliriz: Tasarım hangi şekilde olursa olsun gerçeklik ile ortaklaşa sahip olduğu bir "mantıksal form"a sahip olmalıdır. Yani mantıksal formumuz=gerçeklik formumuz olmalıdır.⁷³ İşte o zaman olgu durumlarında bulunan, "mantıksal form" ile bizim mantıksal tasarımımız örtüşecektir.

Olgu bağlamalarını oluşturan nesnelere demiştik. Nedir nesne? Aslında nesne bir cevherdir. O, nesnelere "nedir" diye sorulduğunda

⁷⁰ Bkz. *a.g.e.*, s. 2-5.

⁷¹ Wittgenstein, *a.g.e.*, (2.033), (2.182). Buna karşılık her tasarım uzamsal değildir. (T.2.182).

⁷² Wittgenstein, *a.g.e.*, (2.181).

⁷³ Wittgenstein, *a.g.e.*, (2.18).

alınan bir cevaptır, yani “öz”dür, bir şeyin “ne”liğini ifade eder. Demek ki o; bu anlamda bir “form” ve bir içeriktir. Çünkü “yer kaplama”, “zaman”, ve “renklilik” nesnelerin formlarıdır. İşte nesnelerin birbirleriyle karşılıklı formlanması (buna ilişkiye geçme diyebiliriz) olgu bağlamını kurar.⁷⁴

Bu yüzden, olgu durumlarında ve olgu durumlarını anlatan “dil”imizde gizli bir sistem olarak bulunan mantıksal form, objeleri bir öge olarak kullanarak olgu bağlamlarını kurmaktadır. Bu olgu durumları da gerçeklik (dünya) ile aynı şeydir dememiz mümkündür.

Wittgenstein bütün bu fikirlerini mantıksal bir zorunluluk ilişkisi içerisinde açıklamaya çalışmıştır. Aşağıda filozofun “mantıksal zorunluluk” kavramından ne anladığını irdelemek istiyoruz.

D- “Mantıksal Zorunluluk” Kavramı

Mantığın ne’liği sorununu tartışırken Wittgenstein’in Russell’in “mantıksal zorunluluk” konusuyla ilgili tatmin edici bir açıklama vermediğini düşündüğünü söylemiştik. Şimdi düşünürün bu kavramdan ne anladığını açıklamaya çalışacağız.

Wittgenstein, bütün zorunlulukların mantıksal zorunluluk olduğunu ve mantığın zorunlu doğruluklarının totolojiler olduklarını savunmuştur. Bu tezlerden ikincisi Wittgenstein’a göre Russell’in mantıkta gerçekleştirdiği büyük ilerlemeyi bitirmeden bıraktığı sorunun adıdır.⁷⁵ Acaba Russell’in mantığın zorunlu doğruluklarının totolojiler olmasıyla ilgili eksik bıraktığı şey nedir?

Russell ile Whitehead (1861-1947)’in mantık sistemi Aristotelesçi düşünce yasaları gibi totolojilerden oluşan bir çok mümkün mantıktan

⁷⁴ Wittgenstein, *a.g.e.*, (2.024), (2.025), (2.0251), (2.03).

⁷⁵ Pears, *a.g.e.*, s. 47.

yalnızca biridir. Russell'ın yeterince belirtmediği nokta, her mantıksal önermenin yeterince geçerli olup olmadığıdır.⁷⁶

Ona göre mantık gibi saf matematik de a prioridir. Deneysel filozoflar buna çok karşı çıktılar, halbuki "iki kere iki dört eder" önermesinde bir "zorunluluk" olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu deneysel genellemelerin en sağlam kabul edilenlerinde bile yoktur. Deneysel genellemeler yalnızca olgular olarak kalırlar. Bunların içinde olgusal olarak doğru olan bulunmakla birlikte yanlış olanlar da vardır. Bunun tersine ikiyle ikinin dört etmesi yalnızca bir olgu değil; fakat her gerçek ve olabilir şeyin uyması gereken bir zorunluluktur.⁷⁷

Bu şekilde bir mantıksal zorunluluktan bahseden Russell'ın bu konuda tamamlamadığı ikinci bir konu ise şudur: Russell fiziksel dünyada mantıksal bir yapı öngörmüştü. Buna göre; atomik olgulara karşılık gelen atomik önermeler vardır. Dilimizi dönüştürerek, ideal bir hale (özne-yüklem) getirerek bu uyumu sağlayabiliriz. İşte aynı şekilde o, zihnin de bir mantıksal yapısı olduğunu söyler. Zihin atomik parçaların bir karşılığı olan benzeri parçalardan oluşmuştur. Yani bu parçalar zihnin ifadeleri olarak isimlendirilen şeylerdir ve bunlar bazı spesifik genel nitelikler nedeniyle uygun bir şekilde bir araya getirilmişlerdir.⁷⁸ Ancak bu görüşün mantıksal bir zorunluluk içerdiğini nasıl temellendireceğiz.

Wittgenstein'in ilk dönem "mantıksal zorunluluk" kuramı onun "Resim teorisi"nden çıkmıştır. Ona göre bir isim bir önermeden yapılan bir soyutlamadır. İsim, herhangi bir uzay bağlamına yerleştirilebilen ve böylece, yalıtılmış olarak ele alındığında uzay içindeki bir olgudan soyutlanan bir nesne değildir. Şu halde yalıtılmış olarak

⁷⁶ Ayer, Alfred Jules, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, İst. 1998, s. 58.

⁷⁷ Russell, *Felsefe Sorunları*, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, İst. 1998, s. 64, 65.

⁷⁸ Morris Weitz, "Analysis and The Unity of Russell's Philosophy", ed. by Paul Arthur Selilop in *Philosophy of Bertrand Russell*, Vol. I, New York 1963, s. 67.

düşündüğümüzde, onu başka isimlerle bir araya geliş zorunluluklarıyla birlikte ele almalıyız. Bu ise, ismi sabit bir şey olarak görmenin de bir yanılığı olduğunu gösterir. Bir önermenin yaptığı eylem türüne ismin yaptığı katkı, daha başlangıçtan beri onun özende bulunmasıdır.⁷⁹ Bu bir zorunluluk olarak vardır.

Ancak, bu zorunlulukların hangi kaynaktan üretildikleri sorusu hâlâ cevap beklemektedir. Wittgenstein'in verdiği cevap, bu durumda, isimlerin, bağlandığı nesnelere bir araya gelişlerini düzenleyen zorunlulukları yansımasıdır. İsimler doğal olarak bu zorunluluğu ortaya koymaktadırlar. Buna göre önermeler, gerçekliğin yapısını düzenleyen zorunluluklara uygun olarak kurulan, bundan ötürü de bu zorunlulukları yansıtmakta olan resimlerdir. Bu durum, önerme daha önceden ilgili zorunlulukları özümsemiş olduğu için meşrudur.⁸⁰

Genel hatlarıyla özetlersek filozof, mantığın zorunlu olarak doğru olan ve dolayısıyla da deney öncesinde söylenebilen ya da klasik deyimle "a priori" olan her şeyi kapsadığına inanmıştı. Örneğin, ayın dünyadan küçük olduğu olumsal bir olgudur ve belirlenmesi için deney gerekli olmuştur. Ancak ayın dünyadan ya büyük ya da küçük olduğu, deneyden önce öne sürülebilen "a priori" ya da "zorunlu" bir doğruluktur. Bununla birlikte, kuram gereği, düşüncenin sınırları gibi, dilin sınırlarının da "zorunlu sınırlar" olmaları gerekecekti. İşte bu bölümde bahsettiğimiz, Wittgenstein'in geniş mantık anlayışı açısından, bu sınırları belirleyen de "bir kuramsal mantık" olmalıydı.⁸¹ Filozof bu sistemi kurgulamaya çalışarak bir temele oturtmaya çalışmıştır.

⁷⁹ Pears, *a.g.e.*, s. 82, 83.

⁸⁰ Pears, *a.g.e.*, s. 83.

⁸¹ Pears, *a.g.e.*, s. 82, 83.

E- Kant ve Wittgenstein

Şimdi, Kant (1724-1801) ve Wittgenstein felsefesindeki metafizikle ilgili tavırları inceleme konusu yapacağız. Çünkü Kant, felsefeyi bir "düşünce eleştirisi" Wittgenstein ise "dil eleştirisi" olarak görür. Bu açıdan benzerlikler ve farklılıklar vardır. Böylece Wittgenstein'in mantık anlayışının metafiziğe kapı aralayıp aralamadığı, onu reddedip reddetmediği anlaşılmalı olacaktır.

Aslına bakılırsa, metafiziğe bir gerçeklik olarak takınılan tavrıla, metafizik spekülasyonlara karşı takınılan tavrı birbirine karıştırmamak gerekiyor. Yani bir kimse, metafizik spekülasyonlara karşı olumsuz bir tavır alabilir, ama bu illa da onun metafizik gerçeklikleri inkar ettiği anlamına gelmemelidir. Bu Kant için böyledir. Wittgenstein için de böyle ama oldukça farklı planlardadır.⁸²

Kant, numenleri bilemeyeceğimizi ancak fenomenleri bilebileceğimizi ileri sürerken bilginin sınırlarını belirlemek istiyor, metafizik yapmanın boşuna bir uğraş olduğunu söylüyordu. İşte Wittgenstein da Tractatus'da dilin sınırlarını belirlemiş, metafizik spekülasyonların, anlamsal olarak, dilin imkan ve sınırlarını aştığını, bu yüzden spekülatif metafiziğin "anlamsız" olduğunu ileri sürmüştü. Yani felsefenin ortaya attığı metafizik düşünceler için doğrudur ya da yanlıştır demek yerine, onların anlamsız olduklarını söylememiz gerekir. Bu yönüyle felsefe tümüyle bir "dil eleştirisi" olmalıdır.⁸³

Ona göre dilin gerçek işlevi olguları betimlemektir ya da resmetmektir. Bir önermenin bir olguyu resmederek yansıtması için,

⁸² Kutluer, İlhan, *İki Denizin Birleştiği Yer*, İst. 1987, s. 74.

⁸³ Kutluer, a.g.e., s. 75; Wittgenstein, a.g.e., (4.0031).

önermedeki dilsel ögelerle olguyu meydana getiren nesnelere arasında birer karşılığın bulunması gerektiği gibi, dilsel ögeler arasındaki yapısal bağıntı arasında da bir karşılığın bulunması gerekiyordu. Anlam dediğimiz şeyi imkan dahiline sokan işte bu karşılıklı olma idi. Bunu belirleyen de mantığın formlarıydı. Dilin sınırları fenomenler aleminin sınırları demektir. Fenomenlerin ötesi dilin ağıyla yakalanamazdı; bu yüzden de sözcüğü ahlak ve estetik dile getirilemez, getirilirse de anlamsız olurdu.⁸⁴

Her iki dönemde de Wittgenstein'in amacı düşüncenin yapısını ve sınırlarını anlamak, yöntemi ise dilin yapısını ve sınırlarını irdelemektir. Felsefesi, kapsam ve amaç bakımından Kant'ın düşünce eleştirisine çok benzeyen, bir "dil eleştirisi"ydi. Kant gibi o da, felsefecilerin, çoğu kez bilmeden sınırlarının ötesine geçip gerçek düşünceler dile getiriyormuş gibi görünen, ancak gerçekte hiç de böyle olmayan aldatıcı anlamsızlıklara saptıklarına inanmıştı. Onun düşüncesi bu şekildeydi. İnsanların anlamlıyı anlamsızdan ayıran çizgiye ulaştıklarında nerede olduklarını görüp durabilmeleri için bu sınırın kesin yerini bulmayı amaçlamıştı.⁸⁵

Wittgenstein'in metafizik düşünceye karşı tutumunun Kant'inkiyle aynı olmadığı doğrudur. Ancak bu iki filozof şu kadarı üzerinde görüş birliği içindedirler: Metafizik düşünce her ikisine göre de doğal ve kaçınılmaz olarak yoldan çıkarıcıdır ve yine her ikisine göre, bunda öğrenilebilecek çok şey vardır.⁸⁶

Bu kısa kısım sadece Kant ile Wittgenstein arasında bir benzerliğin olup olmadığını tespit etmek için aldık. Bunun nedeni de Wittgenstein'in metafiziğe karşı duruşunu ortaya koymak istememizdir. Sanki o aşkın mantık ile metafiziği özdeş tutmuştur. Mantık görüşlerini

⁸⁴ Kutluer, a.g.e., s. 76.

⁸⁵ Pears, a.g.e., s. 12.

⁸⁶ Pears, a.g.e., s. 30.

karşılaştırmak ise çalışmamızın dışındadır. Aynı şekilde Hegel ve Wittgenstein arasındaki farkı ortaya koyarak konuyu netleştirmek istiyoruz.

F- Hegel ve Wittgenstein

Geçen bölümün ilk paragrafında söylediğimiz gibi; metafiziğe bir gerçeklik olarak takınılan tavır ile metafizik spekülasyonlara karşı takınılan tavır birbirine karıştırmamak gerekir. Wittgenstein metafizik spekülasyonları bir tartışma konusu olarak ele almamış ama metafiziğin bir gerçeklik olarak varlığına inanmıştır. Acaba bu, onun aşkın mantık anlayışıyla Hegel'in mantık anlayışı arasındaki farkı belirterek Tractatus'taki mantık anlayışıyla ilgili bir netlik oluşturabilir miyiz?

Wittgenstein İngiliz analitik felsefe geleneğinde yer alan bir filozoftur. Bu sürekli vurgulanmaktadır. Ama onun Almanya'da bir müddet yaşaması ve orada da Hegelci felsefenin yoğun bir şekilde işlenmesi dikkatimizi çeken konu olmuştur. Şimdi bunu incelemeye çalışacağız. Zira bu, bizim araştırmalarımıza göre gündeme getirilmemiş bir konudur.

Yirminci yüzyıldaki felsefe çalışmalarında üzerinde durulması gereken bir olgu, Hegel'in (1770-1831) görüşlerinin çok yakın zamanlara kadar İngilizce konuşan ülkelerin felsefe geleneğinden gelen filozoflar ve felsefeciler tarafından büyük ölçüde bilinmiyor olmasıdır. Bir zamanlar, üniversitelerdeki felsefe tarihi derslerinde Hume ve Kant'a kadar geldikten sonra, yüz yıllık bir atlama yapılarak Bertrand Russell ve G. E. Moore'un "analitik hareketi"nden devam etmek alışılmış bir uygulamaydı. On dokuzuncu yüzyıl incelenirken de üzerinde durulan yazarlar, "deneyci" geleneği yaşatmış olan Jeremy Bentham (1748-1832) ve J. S. Mill gibi kişilerdi. Sözü edilmesi gerektiğinde de, "Hegelci

İdealizm” felsefenin doğru yoldan sapmasına bir örnek olarak gösteriliyordu.⁸⁷

Bu görüşe karşı yakın zamanda bir tepki ortaya çıktı ve son yirmi beş yılda bir çok felsefeci, Hegel’in, insan bilgisinin doğası hakkında özgün ve aydınlatıcı sezgilere sahip bir düşünür olduğu yönünde değerlendirmeler yapmaya başladı.⁸⁸ Biz bir adım daha ileri giderek, “pozitivizmin en üst düzeyde anlatımı” olarak takdim edilen Tractatus’taki “aşkın mantık” görüşünün, yukarıdaki sorular çerçevesinde incelenmesi gerektiğine inanıyoruz.

İncelememize geçmeden evvel Russell gibi “analitik felsefe” içerisinde yer alan bir filozofun -uzun bir alıntı yaparak- Hegel’i değerlendirmesini sunmak istiyoruz:

“Hegel ile onu izleyenler mantığın kapsamını tümüyle başka bir yolda genişlettiler, benim düşüncelerime göre bu yanlış bir yol, ancak onların mantık kavramının benim savunmak istediğimden ne denli ayrı olduğunu göstermek için bile olsa, yine de tartışılması gerekiyor. Onların yazılarına göre mantıkla metafizik özdeştir. Geniş çizgileriyle bu şu yoldan geliyor. Hegel, çeşitli, önemli ve ilginç özellikleri bulunmayan bir dünya “imkansız” ve “iç-çelişkili” olduğuna göre, dünyada bu özelliklerin olması gerektiğinin, a priori akıl yürütme yoluyla gösterilebileceğine inanıyordu. Böylece, onun “mantık” dediği doğası üzerinde bir araştırmadır, öyle ki bu yalnızca, evrenin “mantıksal iç-tutarlılığı” bulunması ilkesinden çıkarımlanabilir. Ben yalnızca bu ilkedен, varolan evrenle ilgili herhangi önemli bir şeyin çıkarımlanabileceğine inanmıyorum. Ancak ne olursa olsun Hegel’in akıl yürütmesini, “doğru bile olsa”, gerçekten mantığa ilişkin bir şey gibi görmüyorum: Bu, daha çok mantığın gerçek dünyaya uygulanması olabilir. Mantığın kendisinin, daha çok, “iç-tutarlılık” nedir gibi konularla ilgilenmesi gerekir ki, benim anladığıma göre Hegel bunun tartışmasına girmiyor ve geleneksel mantığı eleştirip onun yerine kendi düzeltilmiş mantığını koyduğunu söylemesine karşın, akıl yürütmesinde, geleneksel mantık bütün

⁸⁷ Cottingham, John, *Akılçılık*, Çev. Bülent Gözkan, İstanbul 1995, s. 99.

⁸⁸ Cottingham, *a.g.e.*, s. 99.

yanlılıklarıyla tartışmasız ve bilinçsiz olarak, bir anlamda kabul edilmiştir..... Bu Hegel'in eleştirisiz olarak geleneksel mantığı kabul ettiği en önemli yöndür."⁸⁹

Bir hayli uzun sürmüş olan Hegel'i görmezlikten gelme eğilimi (bir çok durumda Hegel'i okuma zahmetine dahi katlanmadan), büyük ölçüde Bertrand Russell'ın değerlendirmelerine bağlıdır. Russell, her ne kadar Hegelci fikirlerle gençliğinde bir süre meşgul olsa da, sonradan Hegel'in görüşlerini dayanaksız ve anlamdan yoksun bulmuştu. Russell'ın eleştirileri incelendiği zaman, Hegelci metafiziğe saldırısında kafasındaki Hegelciliğin, sözünü ettiğimiz İngilizce konuşulan dünyadaki "Hegelcilik öğretisi" olduğu anlaşılır.⁹⁰

Bu tartışmayı derinleştirmeden Hegel'in "mantık" anlayışının bir yönünü inceleyerek Wittgenstein ile bir karşılaştırma yapmayı düşünüyoruz. Hegel'e göre felsefe, ilimdir, mutlak bilgidir; bu bilgede, süje ve obje aynı şeydir. Mutlak bilgi de tam olarak kendi şuurundadır, o, Ruh'tur. Allah'ın sonsuz bir şekilde evrende ve insanda tecrübenin konusu olarak tezahür ve tecelli ettiği şeydir. Mutlak Ruh, Tanrı, kendisini bilirken, silsilevî olarak gerçeğin bütün şekillerini yaratır. Bunları önce düşüncesinde, sonra doğada ve nihayet tarihte oluşturur. Fikir (varlık, süje veya Ruh) doğa (veya obje), kavram veya felsefî bilgi bizzat mutlağın kendisidir; hepsi mutlağın kategorileridir. Bu kategorilerde hep aynı mantıksal düzen vardır. O halde, gerçeğe akli olan, metafizikle mantık arasında tam bir ayniyet vardır. Mantığın, düşüncenin ve tarihin diyalektiği, aynı gerçeğin yüzleridir. Hegel bir panmantıkçıdır. Yani düşünce ve varlık ayniyeti vardır ve her ikisi de

⁸⁹ Russell, Bertrand, *Dış Dünya Üzerine Bilgimiz*, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Kabalcı Yay., İstanbul 1996, s. 41, 42; ayrıca bkz., John Cottingham, *Akıcılık*, s. 108/109.

⁹⁰ Cottingham, a.g.e., s. 100, 101.

gerçektir. Gerçeğin kanunu zihnin kanunuyla uygunluk arz eder. Zihnin gelişiminden önce gelen kanun, diyalektiğin tezi, antitezi ve sentezidir.⁹¹

Hegel'in Tanrı'sı dünyadan ayrı duran bir varlık değil, bizzat onun içinde ve onunla bir olan akıl ve ruh'tur. Dünyasız Tanrı, Hegel için Tanrı değildir.⁹² Hegel için felsefe, özü gereği, bir ontolojik Tanrı kanıtlaması girişiminden başka bir şey değildir. Onun bu temel tezi tam anlamıyla "ontoloji" kavramında yerine oturur. Çünkü ona göre ontik olan (varlıksal olan), aynı zamanda lojik (mantıksal)dır. Böyle olduğu için de varlık mantıksal bir başlangıç ile bilinir.⁹³ Bunu daha da netleştirebiliriz: Hegel'de "kavram" sadece "kendinde" bir varlığa sahip değil, aynı zamanda, "kendisi için" bir varlıktır da. O, kendi özneliğini kaldırır ve kendisini nesnel yapar. Bu nedenle kavram kendi içinde gizli olarak somut varlığını da bulundurur. Bunun mantığı, kavramın bizzat soyut kavram olmadığı, kendini nesnelleştiren, ortaya çıkaran bir hareket, eylem ve süreç oluşudur.⁹⁴ Dolayısıyla Tanrı kavramı da aynı süreci izleme konumunda olacaktır.

Onun bu görüşlerinden hareketle felsefe sistemine "idealist panteizm", "gerçek panteizm" diyenler olmuştur. Bu konu üzerinde bir doktora çalışması yapan Naim Şahin "onu bir çeşit ruhçu panteist olarak değerlendirebiliriz." demektedir.⁹⁵

Netice olarak Tanrı, ruh şuur düşünce olma bakımından dünyadan, insandan, tarihten ayrı düşünülemez. Bu bakımdan Hegel'in

⁹¹ Bayrakdar, Mehmet, *Din Felsefesine Giriş*, Fecr. Yay., Ankara 1997, s. 43, 46, 47.

⁹² Şahin, Naim, *Hegel'in Tanrısı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s. 95.

⁹³ Patzig, Günther, "Lojistik", Çev. Doğan Özlem, *Günümüz Felsefe Disiplinleri*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s. 99.

⁹⁴ Domke, Karl, *Das Problem der Metaphysischen Gottesbeweise in der Philosophie Hegels*, Verlag Felix Meiner, Leipzig 1940, s. 67, naklen Naim Şahin, a.g.e., s. 101.

⁹⁵ Şahin, a.g.e., s. 104, 113.

felsefesi Hans Wenke'in dediği gibi bir çeşit "mantıksal panteizm" olarak da kabul edilebilir.⁹⁶

Ancak burada mantık ve Tanrı kavramlarının da "aşkınlık" özelliklerine dikkat çekmemiz gerekecektir. Hegel, mantığın nesnesinin düşünce olduğu konusunda genel bir anlayış birliği olduğunu söyler. Ama düşünce oldukça önemsiz bir şey olarak görülebilir ya da ona çok yüksek bir değer atfedilebilir. Böylece bir yandan 'bu salt bir düşüncedir' denir ve bununla düşüncenin yalnızca öznel, gerçek ve edimsel bir şey olmadığı söylenmek istenir. Ama öte yandan, yine düşünceye aşkın bir bilinçle yaklaşılabılır ve Tanrı'nın doğasına erişebilebilir. Bu yüzden duyularla Tanrı üzerine bir şey bilmek mümkün değildir. Tanrı Tindir ve ona Tinde ve gerçekte tapınmalıdır denebilir. Fakat salt duyumsanan ve duyulur olan, tinsel değildir; onun en içi düşüncedir ve Tini ancak Tin bilebilir.⁹⁷

"Düşünce konusunda olduğu gibi, düşüncenin bilimi konusunda da yüksek bir kanı taşıyabilir ya da onu pek özümseyebiliriz. İnsanın Mantık olmaksızın da düşünebildiğine inanılır..... Eğer Mantığın işi insanları salt biçimsel düşünme etkinliği ile tanıştırmaktan öte bir şey olmasaydı, o zaman hiç kuşkusuz daha önceden de yapılmış olmayan hiç bir şeyi üretmiyor olacaktı. Ve gerçekten de önceki Mantığın tutumu bundan daha başkası değildi.... Ama öte yandan Mantık düşüncenin bilimi olarak yüksek bir bakış açısında durmaktadır, çünkü yalnızca düşünce en yüksek ve gerçek olanı yaşamaya yeteneklidir. Bu yüzden, eğer Mantık Bilimi etkinlik ve ürünleri içindeki düşünme edimini irdeliyorsa (ve düşünme içeriksiz etkinlik değildir ve genel olarak düşünceleri ve tikel düşünceleri üretir), o zaman genelde içerik duyularüstü dünyadır ve onunla ilgilenmek o dünyada yaşamaktır.... Düşünce bu en son dünyadan ayrılır ve kendi kendisinde özgürdür, dışsal ve içsel duyusalığı yadsıyarak tüm tikel ilgi ve eğilimleri

⁹⁶ Wenke, Hans, *Hegel's Theories des Objectiven Geistes*, Yay.yeri yok, tsz. Naklen Bayrakdar, a.g.e., s. 59.

⁹⁷ Hegel, G. W. F., *Mantık Bilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yay., İstanbul 1991, s. 27.

uzaklaştırır. Mantık bu zeminde kaldığı sürece, onu genellikle sanıldığından daha değerli bir bilim olarak düşünmek gerekir.”⁹⁸

Düşünceyi yasalarına göre irdelemek bilindiği gibi bir zamanlar mantığın içeriğini oluşturuyordu. Aristoteles bu bilimin kurucusudur ve onun bu mantığı günümüze dek onay görmüş olan mantıksal bir dizgedir. O araçsal olarak tanımlanmıştır. İşte Hegel’e göre gerçekte daha özgür davranabilir ve diyebiliriz ki, mantık yararı için değil ama kendi uğruna incelenmelidir, çünkü “en eşsiz” ya da “en yüksek” olan salt yararı uğruna araştırılmamalıdır.”⁹⁹

Buradan şunu belirtmeliyiz ki; Russell’ın Hegel hakkındaki geleneksel mantığa yeni bir şeyler eklemediği yolundaki düşüncesi yersiz bir eleştiridir. Çünkü Hegel’in, mantığın “ne”liği ile ilgili bir mantık felsefesi sorunu tartışarak yeni düşünceler ortaya koyması bunun somut göstergesidir.

Yine Russell’ın diliyle söylersek, Hegel’e göre mantıkla metafizik özdeştir. Hegel’i bir panmantıkçı olarak kabul ettiğimizi söyleyebiliriz. Zira o, dünyada “mantıksal bir iç tutarlılığın” olması gerektiğine inanmaktadır. Bunu a priori akıl yürütme yoluyla bilebileceğimizi söyler. Fikir (varlık, süje veya Ruh), doğa (veya obje), kavram veya felsefi bilgi bizzat mutlağın kendisidir; hepsi mutlağın kategorileridirler. Ona göre varlıksal olan aynı zaman da mantıksaldır. Çünkü kavram sadece soyut değil, bununla birlikte, kendini nesnelleştiren, ortaya çıkaran bir süreçtir. Bu ise; mantıksal bir kurgu çerçevesinde olmaktadır. Bunun için varlık mantıksal bir başlangıç ile bilinir.

Hegel düşünceyi, hem sırf bir düşünce olarak hem de yüksek bir değer olarak görmektedir. İkincisi ile Tanrı, Tin aynı şeydir. Bu ikinci konum mantıkta yükseltilmektedir. Çünkü mantık “en yüksek”, “en eşsiz”

⁹⁸ Hegel, *a.g.e.*, s. 28.

⁹⁹ Hegel, *a.g.e.*, s. 32.

ile aynı değerde görülmektedir. Yani o hem aşkındır hem de Aristoteles mantığı gibi araçsal olarak faydanılabilir. Aşkın olan mantık metafizik ile özdeşdir. Ona göre mantıksal gerçeklik metafizik alanın tamamını içine alır.

Wittgenstein panmantıkçı değildir. Ama ona göre; bir aşkın mantık vardır bir de "mantığın uygulaması" olarak "dil" de görünen mantık vardır. Aşkın mantık Tanrı, estetik, ahlak'ın kendisi gibi dünyanın dışında bırakılmıştır ve Tanrı ile aynı şeydir. Ancak "Tanrı kendi kendini dünyada göstermez (God doesn't reveal himself in the world)"¹⁰⁰

Görülüyor ki; Hegel felsefesinde mantıksal alan metafiziksel alanın tamamını doldurmuştur. Bu da tarihsel bir süreklilik içinde (tez-antitez-sentez) Tanrı, Tin ile özdeşleşmektedir. Wittgenstein'da ise aşkın olan mantık Tanrı ile aynıdır. Ancak, olgusal alanda olgu bağlamlarını ifade etmede işe yarayan uygulamalı mantık söz konusudur. Dolayısıyla gerçeklik alanı olgu bağlamlarıdır yani bunlardan meydana gelen gözlenebilir dünyadır. Metafizik alan mantıksal alanın dışındadır.

G- Frege ve Wittgenstein

Wittgenstein'in, Gottlob Frege (1848-1925)'nin kitaplarını hiç elinden düşürmediği söylenir. Tartıştıkları konular birbirine benzemektedir.

Modern mantık bakımından, bir önerme belli bir doğruluk değeri olabilen herhangi bir ifade demektir. "Doğruluk değeri" (Wahrheitswert, truth valu) terimi Frege tarafından ortaya konulmuştu. Frege yalnız iki doğruluk değeri (doğru ve yanlış) kabul ediyordu. İki değerli mantıktan sonra çok değerli mantıklar kurulmuş, "doğru" ve "yanlış"tan başka

¹⁰⁰ Wittgenstein, *a.g.e.*, (6.432).

doğruluk değerleri kabul edilmiş, böylece (bu gibi mantıklar çerçevesinde) ne doğru ne de yanlış olmayan önermeler mümkün olmuştur. Ancak çok değerli mantıklarda, iki değerli mantıkta olduğu gibi, her önermenin bir doğruluk değeri olabilmelidir.¹⁰¹

Modern mantıkçıların çoğu, her bir anlamlı önermenin, ideal (soyut, zamandışı, öznenen bağımsız anlamında objektif) bir varlık olarak tasavvur edilen bir içeriği (anlamı) olduğunu kabul etmişlerdi; öyle ki, onlara göre, birbirleriyle anlamdaş olan bütün önermelerin içerikleri aynı olup, içerikleri aynı olan bütün önermeler birbirleriyle anlamdaştır. Bu ideal içeriğe Frege "Gedanke" (düşünce) ve Anglosakson mantıkçılar da "proposition" (önerme) demişlerdi.¹⁰²

Frege ve Russell bütün matematiksel doğruların mantıksal olduğunu göstermeyi hedeflemişti. Bu nedenle bütün mantıksal doğruların analitik olduğunu kabul edenler için matematiksel doğrular, aynı zamanda analitiktirler. Wittgenstein ise mantıksal doğrularla, onların kendi doğru yapısını "açıklamayı" ilk deneyenlerdendi. Şöyle ki, mantıksal doğrular, zorunlu olarak bütün mümkün koşulları ihtiva eden totolojilerdir ve bundan dolayı da dünya hakkında hiçbir şey söylemezler.¹⁰³

Carnap, Wittgenstein'in analitik doğru kavramının açıklanmasıyla ilgili onun diğerlerinden farklı bir makalesinden söz eder. Wittgenstein şöyle der:

"Ben, bütün matematiksel kavramların mantıksal kavramlar üzerine temellendirilebileceğini ve matematiksel teoremlerin mantığın ilkelerinden

¹⁰¹ Grünberg, Teo, *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1970, s. 213.

¹⁰² Grünberg, *a.g.e.*, s. 214.

¹⁰³ Friedman, Michael, "Carnap and Wittgenstein's Tractatus", *Early Analytic Philosophy*, Ed. by William W. Tait, U.S.A. 1997, s. 19.

çıkarılabileceğini Frege'den öğrendim. Böylece matematiksel doğrular, sırf mantık üzerine kurulu doğruların genel anlamı içinde analitiktirler.”¹⁰⁴

Buna örnek olarak $5=5$ veya $A+A=A+A$ işlemlerini verebiliriz. Mantıksal açıdan bunlar analitiktirler. Çünkü mantıktaki özdeşlik ilkesi gereği bu işlemler bir şeyin neyse o olduğunu ifade ederler.

Frege, Russell ve Wittgenstein gibi günümüze yakın kimi düşünürlerin felsefeyi dilsel çözümleme yöntemiyle ele aldıklarını ve aralarında önemli etkileşimler ve benzerlikler bulunduğunu biliyoruz. Mesela; özel adların anlamlarıyla hatırlattıkları nesnelerin aynı mı yoksa ayrı şeyler mi oldukları konusunda aralarında bir tartışma mevcuttur. Bu noktada Frege “A ile B özdeştir” önermesini irdeleyerek bir çözüme yöneldi. A ile B'nin özdeş olduğunu söylediğimize göre, bu adların yerini tuttıkları nesnelerin birbirleriyle özdeş olması gerekir. Eğer A ve B'nin anlamları da özdeş ise yukarıdaki önermenin çözümsel (analitik) olması gerekir.¹⁰⁵

Sabah ve akşam yıldızlarının, aynı yıldız, yani Venüs olduğu bilimsel bir gerçektir. İmdi Türkçe'de bu yıldız hem Venüs hem de Zühre adı verilir. Eğer Frege de böyle bir örnek alıp da “hem Venüs hem de Zühre aynı dil-dışı nesneyi hatırlatırlar, oysa bunu bilmeyen bir kimse, Zühre'yi de sabah vaktinde gökyüzünün başka bir yerinde görülen bir yıldız sanabilir ve böylece, o kimse için, aynı yıldızın iki adı olan “Venüs” ve “Zühre” kelimelerinin anlamları ayrı olurdu” demiş olsaydı, kendi başlarına bir anlamları bulunmayan “Venüs” ve “Zühre” kelimelerinin, özel ad olarak, kullanım yoluyla, birer anlam kazandıklarını daha iyi anlatmış olurdu.¹⁰⁶

Wittgenstein da aynı konuyu farklı şekilde incelemiştir. Onun Tractatus döneminde kelimelerin anlamının nesnelere olduğu görüşüne

¹⁰⁴ Friedman, a.g.e., s. 19.

¹⁰⁵ Hacıkadiroğlu, Vehbi, *Felsefe Yazıları*, Küreyel Yay., İstanbul 1998.

¹⁰⁶ Hacıkadiroğlu, a.g.e., s. 43.

sıkıca sarıldığı görülür.¹⁰⁷ Mesela, ağaç kavramının anlamı, bizim somut olarak karşımızda gördüğümüz ağacın zihinsel tasviridir. Ne var ki, çalışmamız Tractatus'un mantık ve önerme tasavvurunu ortaya koymayı amaçladığı için bu konuyu genişletmek istemiyoruz. Sadece Wittgenstein'in mantık-dil anlayışında Frege'den önemli ölçüde etkilendiğini belirtmek istiyoruz. Bu nedenle önermeler konusunu incelemeye geçebiliriz.

¹⁰⁷ Hacıkadiroğlu, a.g.e., s. 47.

III. BÖLÜM

WITTGENSTEIN'DA ÖNERMELER MESELESİ

Klasik mantıkta önermeyi; "bildirme tarzında bir cümle ile dile gelen, doğru ya da yanlış bir iddia veya hüküm" diye tanımlayabiliriz. Dolayısıyla mantık; önermeleri ve onlar arasındaki ilişkileri konu edinir, doğru veya yanlış bir yargı ortaya koymayan soru, emir, temenni ve bunların ilişkileri ile uğraşmaz. O halde başka birkaç tanımla önerme; "zihnin bir faaliyeti olan hükmün sözle ifadesidir." Önerme; bir hükmü söyleyene "doğru veya yanlış söylüyorsun" demek mümkün olan bir cümledir. Bir tasdik veya hükmün beyanıdır. Aristoteles ise önermeyi şöyle tanımlar: "Bir şey hakkında, bir şey tasdik veya inkar eden sözdür."¹⁰⁸

Analitik felsefede ise önerme cümle ile aynı konuda değerlendirilerek cümlenin formundan ziyade anlamıyla ilgilenilmiş ve bu çerçevede bir dünya görüşü oluşturulmaya çalışılmıştır. Şimdi bu konuyla ilgili Wittgenstein'in görüşlerini incelemek istiyoruz.

A- Olgusal Önergeler-Resim Kuramı

Wittgenstein "mantıksal atomculuk" deyimini hiç kullanmaz. Ancak bu kavramı andıracak bir biçimde "atomik veya elementary" tabirlerini kullanmaktadır. Kaldı ki; onun *Tractatus*'u sürekli "mantıksal atomculuk" tezi çerçevesinde ele alınmıştır. Russell'in görüşlerini incelerken bahsettiğimiz gibi, atomik önermeler dilin en küçük birimleri olarak kabul

¹⁰⁸ Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi Problemleri*, İstanbul 1996, s. 105.

edilir. Bunları “resim kuramı” çerçevesinde incelediğimiz vakit karşımıza Wittgenstein’in mantıksal atomculuğu çıkar.

Atomik veya elementsel önermeleri “temel önermeler” şeklinde de tercüme edip anlamak mümkündür. Bu temel önermeler (elementary propositions) olguları ifade ettikleri için olgusal önermelerin bir kısmını içine alıyor dememiz de mümkündür.

Temel önermeler, değişik tarzlardaki cümle çeşitlerinin en basit ve en küçük türleridir. Atomik önermeyi karışık cümle çeşitlerini (moleküler önermeler) sadece özne yüklem ilişkisine sokarak elde ettiğimizi ve bu anlamda olguları açıklayan “ideal bir dil”e kavuştuğumuzu tekrarlamak istiyoruz. Çünkü bu ön bilgiyle resim kuramı anlaşılabilir.

Resim teorisi olgu (dünya)-dil bağlantısını sistematik bir tarzda ortaya koyan bir tasavvur biçimidir. Acaba, “temel önermelerin mantıksal statüsü” nedir ki, karşımıza bir anlam kuramı çıkmaktadır.

Empirik gerçeğin, nesnelere toplamı yoluyla sınırlandırıldığını söyleyen yazar, bu sınırın, temel önermelerin toplamında kendini yeniden gösterdiğini söyler.¹⁰⁹

Temel önerme konusunda bir “kavrama sahip olduğumuzu vurgulayan filozof, onların varolmaları gerektiğini saf mantıksal gerekçelerle bilebileceğimizi de söylemeyi ihmal etmez. Hangi temel önermelerin var olduğunu mantığın uygulamaları ortaya koyar. Çünkü uygulamaya bağlı olanı mantık, önceden açığa çıkaramaz.¹¹⁰ O zaman bu disiplin uygulamayla birlikte belirir. Onun öncesinde kendisini saklar ve tasarımla meydana çıkar.

Belli bir mantıksal form gerekli ki; nesnelere olgu bağlamlarının oluşturucu ögesi olabilsinler. Bu “biçim” o yapıyı mümkün kılmak

¹⁰⁹ Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Translated by D.F.Pears and B.F.Mc Muinness, London 1981, (5.5561).

¹¹⁰ Wittgenstein, *a.g.e.*, (5.555), (5.5562), (5.557).

zorundadır. İşte bizim tasarımlarımız -resimlememiz o formu meydana getirir. Şöyle ki; "her resim (picture)- tasarım aynı zamanda mantıksaldır" önermesini temel öncül olarak aldığımız da, tasarım biçimimize "mantıksal form" dediğimiz vakit bu resime (tasarıma) de "mantıksal resim" dememiz gerekir.¹¹¹ Böylece, mantık ile dünya birbirine denk düştüğüne göre; gerçeğin şekli olan "mantıksal resim" de dünyanın bir ayna tasarımı olacaktır.

Bu teoriyi oluşturan önermeler, Wittgenstein'in olgusal bir fonksiyon yüklediği "truth-functions" önermeleridir. Bunları a posteriori önermeler biçiminde de adlandırabiliriz. Bunun nedeni sözü geçen ifade kalıplarının totoloji ve çelişik önerme olmayıp (mantıksal önermeler) olgusal alana hitap etmeleridir. Yani bu çeşit cümleler dünya hakkında bize bir takım bilgiler vermektedir ve bunları test edip gözlem yapma imkanımız vardır.

İmdi, Tractatus'ta olgular mantıksal bir forma sahiptirler ve dünya da olgulardan ibaretti. Bir anlamda düşüncemiz dünyamız ile özdeşleştirilmekte idi. Burada karşımıza "felsefî söylem"¹¹²in olmazsa olmaz şartı olan "dil" çıkıyor. İşte Wittgenstein atomik olguları ifade eden temel önermeleri bir bütün olarak gerçeğin bir resmi olarak algılamaktadır. Gerçeği kavramak için "dil"i analiz etmemiz gerekecektir. Böylece felsefî söylemimiz ortaya çıkacaktır.

Wittgenstein'in bütün amacı cümle veya önermelerin tabiatını açıklamaktır. Yani kelimelerden oluşan bir cümlenin veya önermenin dünyada bir olguyu göstermesi, daha doğrusu, temsil etmesi nasıl

¹¹¹ Wittgenstein, *a.g.e.*, (2.033), (2.182), (2.181).

¹¹² Her felsefî söylem, ilkin varolanı -hangi düzlemde olursa olsun- işte o yapanın ne olduğunu belirlemeye ilişkindir. Ayrıca her felsefî söylem, varolan, düşünme ve dil arasındaki ilişkilerin belirlenmesine ilişkindir. Dolayısıyla da bu, düşüneni "anlam" konusuna götürecektir. Bu konuda her filozof nesnel olduğuna ilişkin tezler ileri sürer. Oysa o, "nesnel" olma kaygısıyla üretilmiş "öznel" görüşlerini belirtmiştir. Çotuksöken, *Felsefî Söylem Nedir?*, Kabalcı Yay., İst., 1994, s. 15, 16.

mümkün olur? Bir önermeyi söylediğimiz zaman nasıl bir şeyi söyleriz? Yani neyi söyleriz? Her şeyi söyleyebilir miyiz? Her şeyin görüntüsü "dil" olarak mümkün müdür? Resim teorisi bu soruları cevaplayacaktır. Bu teori Wittgenstein'in mantıksal atomculuğunun temelidir.¹¹³

Bir önerme bir durumun (situation) -yani bir olgu durumunun- mantıksal resmi olabilir mi? Bunun gerçekleşmesi için şu üç şartın yerine getirilmesi gerekir.¹¹⁴

1) Önermenin elemanları olgu bağlamlarıyla (state of affairs) veya atomik olgularda birebir uyum içinde olmalıdır.

2) Önermenin yapısının veya formunun nitelikleri, olgu bağlamının nitelikleriyle paralellik arz etmesi gerekir.

3) Yansıtma yöntemi (law of projection) vasıtasıyla önermenin temsil ettiği olgu bağlamları önerme ile bağlantılı olmak zorundadır.

Yansıtma yönteminden kasıt, mantığın bir doktrin değil, ama onun dünyanın bir ayna görüntüsü¹¹⁵ olmasındadır. Bu yöntem, olgu-tasarım-mantık ilişkisi çerçevesinde, önceki bölümlerde anlattığımız şekilde olmalıdır.

Wittgenstein'in mantıksal atomculuğun temelini oluşturan resim teorisinde temel önermeler şu özelliklere sahiptir.¹¹⁶

1) Onlar karşılıklı bağımsız önermeler sınıfıdır. Yani bir önermenin varlığı başka bir önermeye göre değildir.

¹¹³ Turgut, İhsan, *Bertrand Russell, L. Wittgenstein ve Mantıksal Atomculuk*, İzmir 1989, s. 55.

¹¹⁴ Hudson, W. D., *Ludwig Wittgenstein*, John Knox Press, U.S.A. 1970, s. 13.

¹¹⁵ Wittgenstein, *a.g.e.*, (6.13)

¹¹⁶ Anscombe, G. E. M, *Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, Thoemmes Press, London 1959, s. 31, naklen, Zikri Yavuz, *Wittgenstein'da Dil Oyunları ve Dinî İnanç*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ank. Ün. Sosyal Bil. Ens. Ankara 2001, s. 8.

2) Temel olarak pozitifler. Bunu Tractatus'taki 4.25 nolu sözden çıkarıyoruz. "Eğer temel önermeleri (başlangıç önermeleri) doğruysa, bunlar vardır. Eğer değilse atomik olgular yoktur." Aynı metinde 2.06 nolu paragrafta ise şöyle der: "Atomik olguların doğruluğunu pozitif, var olmayışlarını da negatif olgu olarak söyleyebiliriz." Russell Tractatus'u okuduğunda olumsuz temel önermelerin, temel önerme (başlangıç önermesi) olup olmadığını sorar. Wittgenstein'in cevabı "elbette hayır"dır.

3) Onların her biri için hem doğru hem yanlış olma gibi iki durum söz konusu olamaz. Sadece bir durum söz konusudur. Bu, mantıktaki özdeşlik ilkesiyle açıklanabilir: Bir şey neyse odur. Bir önerme bu anlamda doğruysa doğrudur, yanlışlığından bahsedilemez.

4) Onlar resimdirler. Temel önermeler olgu durumlarını tasvir ederler. Eğer doğruysalar, olgu durumları vardır. O da Russell'in söylediği gibi atomik olgudur.

5) Temel önermeler bir isimler halkasıdır. Bu açık bir şekilde Tractatus'taki 4.22 nolu sözde bahsedilmiştir. "Başlangıç önermeleri adlardan oluşur, adların bağlanması, bir zincirlemedir, atomik olguda objeler bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlıdır.

Mantıksal atomculuk, resimsel bir dil teorisine, dilin dünyayı resmettiği ya da aynen yansıttığı kabulüne dayanır. Dolayısıyla dış gerçekliğin ya da dünyanın nasıl olduğuyla ilgili bir şeyler söylediği için - pozitivist görüş bağlamında paradoksal biçimde- metafiziksel bir düşünce içerisinde kendisini sunmak konumundadır.¹¹⁷

Bir önerme (basit bir şekilde açıklarsak), dünya hakkında doğru olduğuna inandığımız şeylerin açıklanmasında bir araçtır. Eğer böyleyse, tüm doğrular özne-yüklem formu içine konulabiliyorsa, bu durum, sadece dünyanın bu form içinde açıklanabilecek bir yapıya sahip

¹¹⁷ Cevizci, , "Mantıksal Atomculuk" Md. *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 1996, s. 352.

olması nedeniyledir.¹¹⁸ Her önerme, içinde geçen tekil terimlerin gösterdikleri nesnelere hakkındadır, yani konusu bu nesnelere oluşur.¹¹⁹

Genel dil resmi ve onun dünya ile bağlantısı şöyle bir yaklaşımı ortaya çıkartır: Dil içindeki önermeler, temel önermelerin “doğruluk fonksiyonu”dur. Bu nedenle önermelerin “doğruluk değeri” ve “anlamı” temel önermeler üzerine kuruludur. Dil ve dünya arasındaki bağlantı, resimlenen fonksiyonlar üzerine bina edilirler. Çünkü diğer bütün önermeler temel önermelere bağlıdır.¹²⁰

Burada, modern mantığın bir konusu olan “doğruluk fonksiyonu” ve “doğruluk değeri” kavramlarını açıklamada yarar var. Buna göre; “doğruluk fonksiyonu (truth function) doğruluk değerlerinden oluşan sıralanmış (n’li) dizgeler kümesinden doğruluk değeri kümesine doğru kurulan bir çizelgedir.”¹²¹

Bu durumda önermelerin doğruluk değeri ve anlamı, mantıksal bir kurgu içinde (önceki bölümlerde bahsettiğimiz dil-dünya-mantık ilişkisi çerçevesinde) dile getirdiğimiz, özne yüklem ilişkisine indirgenen, temel önermelerin doğru (D) veya yanlışlığıyla (Y) ilgili olacaktır. Bunlardan sıralanmış dizeler kümesi ise; önermelerin doğruluk fonksiyonu olarak karşımıza çıkacaktır.

Dil-dünya-mantık ilişkisindeki mantıksal kurgu burada önem arz etmektedir. Çünkü moleküler önermelerin doğruluk değeri ve anlamları, bu ilişki bağlamında kurulan temel önermelerden oluşacaktır. O zaman resim teorisindeki dil, dünya, dünyanın anlamı, önerme,

¹¹⁸ Porword, Alan, *B. Russell, A Short Guide to His Philosophy*, London 1951, s. 8.

¹¹⁹ Grünberg, Teo, *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1970, s. 139.

¹²⁰ Spect, Ernst Konrad, *The Foundations of Wittgenstein's Later Philosophy*, Translated From The German by D.E.Walford, Manchester University Press, New York 1969, s. 3.

¹²¹ Grünberg, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ara Yay., İst. 1989, Doğruluk Değeri ve Doğruluk İzergesi Mad.

önerme ve isim ilişkisi gibi konuları zihnimizde iyice netleştirmemiz gerekecektir.

Wittgenstein "Olguların mantıksal resmi düşüncedir", "düşünce anlamlı önermedir", "resimin (tasarımın) tasvir ettiği şey onun anlamıdır" diyor. Bu resim teorisi, olgu durumlarının anlamını ortaya koymaya yönelik bir eylemdir. Önermelerin topluluğu dilimiz¹²² olduğuna göre; eğer gerçekliği anlamak istiyorsak, onun anlamını çözmek istiyorsak "dil"i analiz etmemiz gerekecektir. Bu analizi yukarıda bahsettiğimiz metot çerçevesinde, dünyayı resmederek ortaya çıkarabiliriz.

Bu çözümlene yönteminde şunu bilmeliyiz ki, yalnızca önermenin anlamı vardır; bir ismin sadece, önerme bağlamında gösterimi (anlamı çev.) olabilir. İsim nesneyi gösterir. Nesne onun gösterimidir. Buradan da şu sonuç çıkıyor: Yalnızca olguların bir anlamı dile getirme imkanı vardır ve bir adlar sınıfı bu anlamı meydana getiremez.¹²³ Bir olgu bağlamını, olgusal bir önerme olarak dile döktüğümüzde, dilimiz gerçeklik (dünya) olmaktadır. Zira dildeki anlamı analiz etmek olguları (yani olgu bağlamlarını-durumlarını) analiz etmek demektir. Dünya ise olgulardan ibarettir.

Önermelerin toplamı dildir, ve bir önerme gerçekliğin bir resmidir, yani gerçekliğin, biz onu nasıl düşünüyorsak, öylece bir taslağıdır,¹²⁴ önermelerin toplamı olan dil, gerçekliğin tamamının resmidir.

Doğruluk değeri açısından gerçeklik, önermeyle, doğru (D) ya da yanlış (Y) dek saptanmış olmalıdır, bunun için, o önermeyle gerçek olgu durumu/olgu bağlamı tam olarak tasvir edilmiş olması gerekir. Çünkü önerme, bir olgu bağlamının tasvir edilmesidir. Bir nesnenin dış

¹²² Wittgenstein, *a.g.e.*, (3), (4), (2.221), (4.001).

¹²³ Wittgenstein, *a.g.e.*, (3.3), (3.203), (3.142).

¹²⁴ Wittgenstein, *a.g.e.*, (4.001), (4.01).

niteliklerine göre tasvir edilmesi gibi, önerme de gerçekliği iç niteliklerine göre tasvir eder. Bunun nedeni, önermelerin bir mantıksal yapı iskelesinin (logical scaffolding) yardımıyla bir dünya kurmalarındır.¹²⁵

Bir ad niçin olgu bağlamlarının anlamını dile getiremez? Çünkü hem nesne ile ad karşı karşıyadır ve nesne ancak olgu bağlamını oluşturabilir hem de, önermenin anlamı onun "göz önüne" koyduğu şeydir. Yani cümle ile biz neyi tasavvur ediyorsak o, cümlenin (önermenin) anlamıdır. Bu tasarım ya da resim, cümlenin kendisidir. İsimde olduğu gibi ikisi ayrı, karşı karşıya değildirler. Burada şu noktada paralellik vardır: Cümle başka bir şeyle karşı karşıyadır, o da şey durumudur (olgu durumu), gerçekliktir. Ama şurası çok önemli bir ölçüttür: Bu şey durumu cümlenin anlamı değildir. O sadece bir olgu durumudur. Önermenin anlamı kendi dışında değil, kendisindedir. Halbuki ismin gösterdiği şey (yani anlamı) onun dışındadır. Biz sadece cümleye bakmakla cümlenin anlamını anlarız, olgu durumuna bakarak değil. Olgu durumunu açıklarken de mantıksal bir kurguyla önermeye dökeriz, önermenin anlamını anlarız. Bununla birlikte biz, "ad"ın gösterdiği şeye bakmazsak, onun ne dediğini anlayamayız.¹²⁶ Yani A nesnesi (küçük) ile B nesnesi (büyük) bakmak zorundayız. Ama "B A'dan büyüktür" önermesinin anlamını sadece önermeden çıkartırız.

Önerme ile isim arasında ikinci bir ayrım da şudur: Bir önerme bir olgu durumunun var olmayışını tasvir ediyorsa, o yanlış bir önermedir (doğruluk değeri açısından Y), buna karşılık yanlış bir ad diye bir şey olmaz. Bir isim ya belli bir nesnenin adıdır ya da değildir. Örneğin, "kasa", "masa"nın yanlış adıdır demek saçmadır. Ama "masanın dört ayağı vardır" önermesi, yani bu olgu durumunu tasvir eden bu tasarım

¹²⁵ Wittgenstein, a.g.e., (4.023).

¹²⁶ Soykan, *Felsefe ve Dil Wittgenstein Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1995, s. 30.

(resim), eğer bu masa üç ayaklı ise yanlıştır. O bu masanın yanlış bir tasviridir.¹²⁷

Wittgenstein, ahlakı, estetik, metafiziksel önermeleri inceleme konusu yapmaz. Onları aşkın mantık ile aynı kategoride gördüğü için anlayamayacağı kanaatindedir. Onun için bunlar dünyanın dışında bırakılırlar.¹²⁸

Bunları üç grupta toplayabiliriz;

1) Kendileri dile getirilemeyip, kendilerini gösterenler, metafizik özne, ahlak, estetik,

2) Ne kendisini gösteren, ne de dile gelen (nasıl olduğu söylenen): Tanrı,

3) Bir şeyi dile getirmeyen ama bir şeyin dile getirilmesine izin veren veya vermeyen, kendisini gösteren mantık.

Birinci gruptaki dile gelmeyen, mistik olan bütün bu şeyler, hepsi birden yine Tanrı diye adlandırılabilir. Öte yandan kullanımı bakımından değil, ama, varlığı söz konusu olduğunda mantık da Tanrı'dan başka bir şey değildir.¹²⁹

Filozofun şu ifadeleri bu tezimizi doğrulamaktadır:

"Etikte hiçbir önerme bulunamaz. Önermeler de hiçbir yüksek şeyi dile getiremezler. Açık ki etik söylenmeye gelmez, etik aşkındır.¹³⁰ Tanrı'yı ve yaşamın amacını? Biliyorum, bu dünyadır. Onun içinde durduğumu, gözümün görme alanında olması gibi (biliyorum). Bu anlamın onun içinde

¹²⁷ Soykan, a.g.e., s. 30.

¹²⁸ Soykan, a.g.e., s. 33.

¹²⁹ Soykan, a.g.e., s. 33. Soykan sonraki bir makalesinde buna tam olarak "Tanrı" denilemeyeceğini söyler. Bu konuyu mantığın ne'liği sorununda işlemiştik.

¹³⁰ Wittgenstein, a.g.e., (6.42), (6.421).

değil ama dışında olduğunu (biliyorum).¹³¹ Tanrı kendi kendini dünyada göstermez (God doesn't reveal himself in the world)."¹³²

Bu son cümlelerin de Hıristiyanlık öğretisi ile çatışacağını burada ayrıca belirtmeliyiz.

Anlaşılan o ki; Tractatus'ta aynı zamanda iletişim ve dil felsefesi yapılmaktadır. Ancak bir felsefeci, "dil"e sadece gramer açısından bakmaz. Ona mantık ve anlam açısından da bakar. Nitekim Russell ve Wittgenstein'a baktığımızda gramerci veya dilbilimcilerin kullandıkları kelimeleri kullanmamaktadırlar. Basit ve bileşik cümle yerine, atomik ve moleküler önermeler, atomik olgular, elementler gibi terimler kullanılmaktadır. Çünkü gramer bize yalnız başına gerçeği veremez. Gramer bakımından doğru olan bir cümle anlam bakımından yanlış olabilir. Öyleyse dilde gramerden başka bir de mantıksal yapı vardır. Dilin dünya ile olan ilişkisi işte bu yapıdadır. Wittgenstein'a göre; bir olgunun resmini veya bir modelin kime ait olduğunu bilmezsek, resmin ve modelin temsil ettiği o şeyi veya olgu durumunu bilemeyiz. Böyle bir resim veya model olan bir önermeyi herhangi bir açıklamaya gerek duymadan anlıyorsak, o zaman önermenin oluşturduğu öğeleri tek tek biliyor ve bunların gerçeği gösterip göstermediğini anlıyoruz¹³³ demektir. Bu çerçevede olgusal söylemin (factual discourse) sınırlarının ötesini görmenin yolu, bu sınırların ötesine bakmak değil, gözümüzü olgular dünyası üzerine çevirerek onu bir bütün olarak görmektir.¹³⁴ Böylece olguların/dünyanın/gerçekliğin sınırları çizilmiş olur.

Wittgenstein'ın yola çıktığı nokta, sıradan bir olgu söylemidir. Ancak o, sıradan olgusal önermeleri, günlük hayatta ve hatta bilimde

¹³¹ Wittgenstein, Ludwig, *Notebooks-1914, 1916*. Naklen Soykan, a.g.e., (günlük tarihi: 11.6.1916).

¹³² Wittgenstein, *Tractatus*, (6.432).

¹³³ Turgut, İhsan, *Bertrand Russell, L. Wittgenstein ve Mantıksal Atomculuk*, İzmir 1989, s. 53.

¹³⁴ Pears, David, *Wittgenstein Çev. Arda Denkel*, İstanbul 1985, s. 35.

kullanıldıkları gibi bırakmaz. Dilin düşünceyi gizlediğine ve düşüncelerimizin gerçek biçimlerinin, içindeki dile getirildikleri şeylerin çözümlenmesiyle olacağına inanır. Bu da önermeler diye adlandırılan dilin en küçük öğelerine ayrıldığında ortaya çıkarılabilir.¹³⁵

Filozof, olgusal önermelerin en son bileşenlere, hem kendisinin hem de başka bir düşünürün henüz inebilmiş olduğu inancında değildi. Bundan dolayı da, başlangıç önermeleri için örnek verebilmek iddiasında değildi. İspatlanması gereken, her olgusal önermenin tam bir çözümlenmesinin, zorunlu olarak başlangıç önermelerinin bileşiminden oluştuğu iddiasıydı.¹³⁶

İşte Wittgenstein'in anlam kuramı da, olgusal önermelerin anlamlarını nasıl aldıkları sorusuna bir cevaptı. O mantıksal zorunluluğun ancak önermelerin özsel doğasındaki kaynağına gidilerek açıklanabileceğine inanıyordu. Dolayısıyla, bu önermelerin anlamlarını nasıl aldıkları sorusunu ortaya attığında buna üreteceği bir cevap vardı.¹³⁷

Bu anlam kuramına göre, cevap şudur:¹³⁸

- 1) Her olgu önermesinin kesin ve belirgin bir anlamı vardır.
- 2) Her olgu önermesinin bu anlamı alış biçimi resimseldir.

Yazar bu durumu mantıksal bir zorunluluk olarak görür. Başlangıç önermelerini temellendirmek, olgusal önermeleri anlamada kolaylık sağlayacaktır. Wittgenstein bunu mantıksal bir kurgu içine sokarak başarmaya çalışmıştır.

Başlangıç önermelerinin niçin olması gerektiğiyle ilgili bir soru yöneltebiliriz. Cevap şudur: Onlar olgu bağlamlarını (state of affairs)

¹³⁵ Pears, a.g.e., s. 53.

¹³⁶ Pears, a.g.e., s. 60.

¹³⁷ Pears, a.g.e., s. 61.

¹³⁸ Pears, a.g.e., s. 61.

resmetmek zorundadırlar.¹³⁹ Mantıksal zorunluluk kuramında anlattığımız gibi onlar özsel olarak bu statüye sahiptirler. Yani bu önermeleri isimlerin bir araya geliş zorunluluklarıyla birlikte ele almalıyız. Burada isim bir objeye karşılık gelmektedir.

Basit objelerin birleşmeleri vasıtasıyla olgu bağlamları formüle edilmektedir. Peki niçin basit (sade) objeler (simple objects) var olmak zorundadır.¹⁴⁰ Tractatus'ta verilen cevap 2.02 nolu önermeden 2.0232 önermesine kadardır. Orada şu söylenir:

“Obje yalındır. Karmaşıklar üzerine her dile getiriş, bunların oluşturucu öğeleri üzerine olan bir dile getiriş ile karmaşıkları (complex) tam olarak tasvir eden cümlelere ayrılabilir. Objeler dünyanın özünü oluştururlar. Bu yüzden bileşik olamazlar. Dünyanın hiçbir özü olmasaydı, bir cümlenin anlamlı olup olmadığı, başka bir cümlenin doğru olup olmadığına bağımlı olurdu. Bu durumda biz dünyanın herhangi bir resmini çizemeyiz (doğru ya da yanlış). Açık ki, gerçeğinden ne denli farklı da olsa, düşünülen bir dünya, gerçeğiyle ortak bir şeye bir forma sahip olmak zorundadır. Bu belirgin biçim de, işte, objelerden oluşur. Dünyanın özünü ancak bir biçim belirleyebilir, maddesel nitelikler değil. Çünkü bunlar, ilkin önermeler yoluyla ortaya konurlar, ilkin nesnelerin karşılıklı-biçimlenmeleri yoluyla kurulurlar.”

Olgu-tasarım ilişkisinde mantığın rolü bölümünde bahsettiğimiz gibi objeler şeylerin (nesnelerin) mantıksal işaretleridirler. Olgu bağlamları ise objelerin mümkün kombinasyonlarını içinde taşıyordu. “Mantıksal işlem” göstergeleri ise noktalama işaretleridir. Biz $A.B=B.A$ diye bir örnek vermiştik. Wittgenstein'dan hareketle şöyle bir örnek verebiliriz. “Fa”, $(\dots x).fx.x=a$ ile aynı şeyi söyler.¹⁴¹ İşte bu işleme anlam veren noktalama işaretleridir.

¹³⁹ Ayer, A. J., *Wittgenstein*, New York 1985, s. 20.

¹⁴⁰ Ayer, a.g.e., s. 20.

¹⁴¹ Wittgenstein, a.g.e., (5.4611), (5.47).

Mantıksal işlem fikri, *Tractatus*'ta çok önemli bir rol oynar. Bu işlem, resim teorisinin değeri ve temeli olan, Wittgenstein'in temel önermeler olarak isimlendirdiği şeye tatbik edilir. Ne varki, filozof daha karışık (complex) önermeler içindeki basit (temel) önermelerin doğruluk fonksiyonu bileşenlerinin bir açıklamasını yapmak için, o basit önermelerin bir mantık değerine karşılık gelmesi zorunluluğunu açıklamıştır. Aslında bu mantıksal zorunluluk ve önermelerin dünyayı temsil etmesinde içsel bir şekilde varolan mantık, *Tractatus*'un belki de, en önemli doktrin yönüdür.¹⁴² Ancak bu durum doğruluk fonksiyonlarıyla *Tractatus*'ta tam olarak netleştirilmemiştir.

Temel önermelerin doğruluk fonksiyonlarının olmaması yeterli bir açıklama değildir. Fregeci ve Russell'cı doğruluk fonksiyonlarının değeri perspektifinden bu durum, temel önermeler için gerekli olan yeni elemanları içine alır.¹⁴³

Doğruluk fonksiyonu kavramını netleştirerek bu handikapı göstermemiz gerekir. Ancak,, bu konunun aynı zamanda matematiğin de bir konusu olduğunu hatırlatarak Doğan Özlem'in "Mantık" kitabından hareketle açıklamak istiyoruz:¹⁴⁴

"Doğruluk fonksiyonu, bir bileşik önermenin bileşenlerinin alabilecekleri doğruluk değerleri, Frege'nin "ayrıştırma kuralı" adını verdiği bir kurala göre saptanır. Frege mantığı, "doğru önerme formlarının kuramı" olarak görüyordu ve bir mantıksal kalkülün (hesap cetveli, işlem çizelgesi) bu formlar temelinde kurulması gerektiğini ileri sürüyordu. P, q R.S.T vb. doğru ve yanlış olabilen basit önermeleri temsil ederler. Bunlar, atomlardan moleküllerin oluşturulmasını sağlayan elemanlardır. Bu nedenle basit önermelere "atomsal önermeler", bileşik önermelere "molekülisel önermeler" diyebiliriz. Bir molekülisel önerme en az iki atomsal önermenin mantıksal eklemlerle birleştirilmesiyle oluştuğuna göre, elde edilmiş olan molekülisel

¹⁴² Hylton, Peter, "Functions, Operations and Sense In Wittgenstein's *Tractatus*", *Early Analytic Philosophy*, Ed. by William W. Tait, U.S.A. 1997, s. 91.

¹⁴³ Hylton, a.g.e., s. 91, 92.

¹⁴⁴ Özlem, Doğan, *Mantık*, Anahtar Yay., İst. 1996, s. 193, 194.

(bileşik) önermenin doğruluğu, tek tek, P,q,R,S,T vb. elemanlarının (atomsal veya basit önermelerin) doğruluk veya yanlışlığına bağlıdır. Böylece, ikisi de doğru (D) olan iki atomsal önermeyi “ve” (\wedge) ile bağladığımızda, elde edilen molekülsele önerme de doğru (D) olur..... İşte, doğruluk fonksiyonu, doğrulukları ancak birbirine mantıksal eklemlerle bağlanmış basit (atomsal) önermelerin doğruluk değerlerine bağlı olan bileşik (molekülsele) önermelerin bu bağıntılarına verilen addır.”

Tekrar yukarıdaki soruna dönersek, imdi, ve (\wedge) eklemiyle kurulan bileşik önermelere “birlikte evetleme önermesi” veya “tümel evetleme önermesi” denir. Birlikte evetleme önermesi, “Ahmet öğrencidir” ve “Mehmet öğrencidir” gibi bir basit önermelerin “ve” eklemiyle birleştirilmesi sonucu “Ahmet öğrencidir ve Mehmet öğrencidir” şeklinde elde edilir. Böyle bir birlikte evetleme, günlük dilde kısa yoldan “Ahmet ve Mehmet öğrencidir” şeklinde ifade edilir. Birlikte evetleme önermesinde bileşenlerin tümünün doğru olması halinde önerme doğru, diğer hallerde yanlıştır. Buna göre;

P	q	$P \wedge q$
D	D	D
D	Y	Y
Y	D	Y
Y	Y	Y

doğruluk tablosunu oluşturabiliriz.¹⁴⁵ Eğer biz bunlara doğruluk değeri verip doğruluk fonksiyonu oluşturup bir doğruluk tablosunda test edemezsek bileşik önermelerin doğruluk veya yanlışlığını nasıl test edeceğiz? Wittgensteinci gözle olayı düşünürsek molekülsele önermeleri doğruluk değerlerine göre doğruluk fonksiyonu oluşturup bir tabloda kurallara göre test edemezsek, bir olgu durumu hakkında doğru bir bilgiye ulaşmada yetersiz kalabiliriz. Tabi burada Wittgenstein’in bu

¹⁴⁵ Özlem, a.g.e., s. 197.

konuyu tamamen hiçe saydığını söylemek istemiyoruz. O bize göre, temel önermelere, resim teorisi çerçevesinde, olguları (dünyayı) temsil etmeleri yönüyle bir "doğruluk değeri" yüklemiştir. Tractatus bu anlamda bir yeniliği ifade eder. Ancak bu durumun doğruluk fonksiyonlarına dökülerek netleştirilmediği kanaatindeyiz.

Eğer Wittgenstein adların ve objelerin -ki o objeleri nesnelere/şeylerin mantıksal işaretleri olarak kabul eder- örnekleriyle ilgili harf/işaret (silent) kullansaydı, temel önermeler (elementary proposition) konusuna kılavuzluk edecek analiz metodu daha açık olurdu. Genel olarak açıklanmış örnekler verilerek netleştirilmemiştir. Buradaki eksik metod doğruluk fonksiyonu mantığıdır ve zamanımızda felsefenin içinde ve dışında standart bir sistem olarak kullanılmaktadır. Bilgisayar yapımı buna bir örnektir.¹⁴⁶

Mesela resim teorisi şöyle yapılabilirdi: İki önerme düşünelim; "masanın üzerindeki kitaptır (P)" ve "yağmur yağıyor (q)". Bunlardan tümel evetleme kurabiliriz: $p \wedge q$ (\wedge , "ve" demektir) Burada ikinci önermenin doğruluğu p ve q'nun ekleme işleminin doğruluğuna tabi olacaktır. Yani onlardan biri yanlış olursa $p \wedge q$ işlemi yanlış sonuç verecektir. Her ikisi de doğru olursa $p \vee q$ (\vee "veya" demektir) tikel evetleme önermesini ele alalım. Eğer P yanlışsa $p \vee q$ doğru olabilir (yani q doğruysa). Fakat her iki bileşen yanlışsa tikel evetleme önermesi ($q \vee q$) yanlış olacaktır.¹⁴⁷

Tekrar resim teorisine baktığımızda, bir önermenin doğruluğu, önermeyi meydana getiren adlara tabi olduğunu görürüz, ki o önerme de objelerin bir kombinasyonuna karşık gelmektedir. Halbuki bir bütün olarak tasvir edilen şeyin bütüne bağımlılığı (tabiliği) farklı bir şeyle ilgilidir. Yani $p \wedge q$ 'nun doğruluk şeklinin onun ekleme işlemine bağılı

¹⁴⁶ Hanfling, Oswald, *Wittgenstein's Later Philosophy*, The Macmillan Press, London 1989, s. 14.

¹⁴⁷ Hanfling Oswald, *a.g.e.*, s. 14.

olmasıyla ilgilidir. Aslında önerme konusu bu şekilde bir tanımlama çerçevesinde de incelenebilirdi ve bu örnekler çerçevesinde açıklanmalıydı. Wittgenstein ise, verilen bir önermenin doğruluk fonksiyonu analizi yapılması gerektiğine inanıyordu. Sözü geçen önermenin de, direkt olarak, olgu bağlamları vasıtasıyla resimlenmiş "ilişki biçimi"ni veren temel önermelere ulaşmada kılavuzluk etmesi gerektiğine inanıyor ve doğruluk fonksiyonu analiziyle bunun olabileceğini söylüyordu.¹⁴⁸ Tractatus'un orjinal bir yönü de budur.

Ona göre; doğruluk fonksiyonları, diziler içinde düzenlenmeye elverişlidir ve bu olasılık öğretisinin temelidir. Önerme temel önermelerin doğruluk fonksiyonudur.¹⁴⁹ Doğruluk fonksiyonu; doğrulukları ancak birbirine mantıksal eklemlerle bağlanmış basit (temel atomsal) önermelerin doğruluk değerlerine bağlı olan bileşik (molekül sel) önermelerin bağıntılarına verilen bir isim idi. Yani doğruluk değerleri verilmiş bir kümeyi ifade ediyor idi. İşte Wittgenstein, farklı bir bağlamda, olgu bağlamlarını resmeden önermelerin fonksiyonel analizi ile -Frege ve Russell'dan farklı bir şekilde- tek tek olgu bağlamlarını açıklayan temel önermelere ulaşabileceğimizi söylemektedir. Onların doğruluk değerini de resim teorisinde anlattığı mantık-dil-dünya (olgu bağlamı) çerçevesinde ortaya çıkarabiliriz.

Bu anlamda temel önerme, kendi kendisinin doğruluk fonksiyonudur -yani doğruluk değeri içindeki adlara tabidir- ve onlar önermenin doğruluk ispatlamalarıdır. Düşünür önermeyi doğrulayan doğruluk ispatlamalarının, "doğruluk olabilme imkanlarına" önermenin doğruluk temelleri demektir. Önermeye ortak olan doğruluk temellerinin hepsi, aynı zamanda belirli bir önermenin de doğruluk temelleri ise; ikinci önermenin doğruluğunun öteki önermenin doğruluğundan sonuç olarak çıktığını söyleyebiliriz. Mesela; bir "P"

¹⁴⁸ Hanfling, *a.g.e.*, s. 14, 15.

¹⁴⁹ Wittgenstein, *a.g.e.*, (5.1), (5).

önermesinin bütün doğruluk temelleri, bir başka "q" önermesinin doğruluk temelleriyse, birincisinin doğruluğu ikincisinin doğruluğundan sonuç olarak çıkar.¹⁵⁰

Biz bir önermenin doğruluğunun başka önermelerin doğruluğundan sonuç olarak çıktığını, "önermelerin yapısında" görürüz. Bu durum o önermelerin biçimlerinin birbirleriyle ilişkilerinde dile gelir; bu ilişkiler içseldir. Örneğin "pvq" yerine "ne P ne de q yazarsak iç bağlantı ortaya çıkar. Bir önerme bir başkasından sonuç olarak çıkıyorsa, ilki, ikincisinden daha çok, ikincisi de ilkenden daha az şey anlatır.¹⁵¹

Bütün sonuç çıkarma işlemleri a priori olarak meydana gelir. P, q'dan sonuç olarak çıkıyorsa, q'dan p'yi çıkarsayabiliriz. Ancak onların kendileri çıkarılan sonucu doğrulayabilirler. Wittgenstein'a göre; çıkarılan sonuçları doğrulaması beklenen -Frege ve Russell'daki gibi- "çıkarm yasaları", anlamsızdır ve gereksizdir. Çünkü böyle bir sonuç çıkarmayı haklı çıkartacak bir nedensel bağlantı yoktur. Mesela geleceğin olaylarını, bugünkülerden sonuç olarak çıkaramayız. Nedensel bağlantıya inanç, bâtıl inançtır.¹⁵²

Ancak bir temel önermeden bir başkası çıkarsanamaz.¹⁵³ Çünkü, Wittgenstein'ın resim teorisinde sadece bir olgu bağlamını anlatan önermenin doğruluk değeri vardır ve bir olgu bağlamının diğer bağlamlarla bir ilişkisi temel önermeler batında yoktur.

İmdi, temel önermelerin doğruluk imkanlarını aşağıdaki bir çizelge yoluyla ortaya koyabiliriz. Bu çizelgede "D" "doğru"yu, "Y" "yanlış"ı gösterir. P, q, R temel önermelerinin altındaki "D" ve "Y" dizileri

¹⁵⁰ Wittgenstein, *a.g.e.*, (5), (5.01), (5.101), (5.11), (5.12).

¹⁵¹ Wittgenstein, *a.g.e.*, (5.13), (5.131), (5.1311), (5.14).

¹⁵² Wittgenstein, *a.g.e.*, (5.133), (5.132), (5.136), (5.1361).

¹⁵³ Wittgenstein, *a.g.e.*, (5.134).

doğruluk imkanlarını dile getirir ve üç temel önermenin doğruluk imkanı bunlardan daha fazla değildir.¹⁵⁴ Ancak doğruluk değerlerinin saptanması yukarıda bahsettiğimiz ölçütler çerçevesinde olmalıdır.

P	q	R	P	q	<u>P</u>
D	D	D	D	D	P
Y	D	D	Y	D	Y
D	Y	D	D	Y	
D	D	Y	Y	Y	
Y	Y	D			
Y	D	Y			
D	Y	Y			
Y	Y	Y			

Temel önerme bir olgu bağlamını ifade eden önermedir. “Masa serttir” önermesi bir olgu bağlamını bildirir, ama, “masa vardır” önermesi bir olgu bağlamını bildirmez. Dolayısıyla, yukarıda, Wittgenstein’in doğruluk fonksiyonu mantığı çerçevesinde ele alınan temel önermeleri herhangi bir özne-yüklem ilişkisinde kurulmuş bir cümleye işaret etmemektedir. Resim teorisi bağlamında da, olgu durumlarını açıklayan temel önermelere “doğruluk değeri” yüklenmektedir.

Dolayısıyla Tractatus’taki bütün dilsel yorumlar temel önermeler üzerine kuruludur. Onlar, farklı mantıksal kategoriler içindeki tekil işaretlere, yüklemelere, işaret bağıntılarına, yüksek mantıksal tiplerin fonksiyonel işaretlerine karşılık gelen şeyleri içine alır. Her bir mantıksal kategori, gramatik olarak birbirinin yerine geçemeyecek işaretlerin bir sınıfıyla birleştirilir. Temel önermeler iki temel prensibe sahiptir. İlki,

¹⁵⁴ Wittgenstein, a.g.e., (4.31).

onların kendileri mantıksal sabitleri (niceleyiciler¹⁵⁵ - işaretler veya önermesel eklemler: \vee , \wedge , \sim , \rightarrow , \leftrightarrow) içermezler. Bunları moleküler önermelerde kullanırız. Yani biz moleküler önermeleri resim teorisi çerçevesinde bir mantıksal işleme müdahil kılabiliriz. İkincisi ise; her biri mantıksal olarak (yani mantıksal zorunluluk gereği) birbirlerinden bağımsızdır. Temel önermelerle ilgili doğruluk değerleri tahsis etmek, yine bu önermelerle sınırları çizilmiş bir dünyanın mümkün tam bir tasvirini resmetmeyi sağlayacaktır. Öte yandan böyle bir dünyanın tam tasviri bu önermelere (temel) doğruluk değeri verilerek konuşulan bir dünya, üzerinde bir şeyler söylenebilecek bir dünya olur. Gerçek (dünya) hakkında da bir "anlam" iddia eden diğer bütün önermeler, temel önermelerin doğruluk tabloları çizelgelerinin alt kümeleri (subset) olarak çözümlenerek detemine edilirler.¹⁵⁶ Ancak Wittgenstein somut örnekler vererek bunu netleştirmemiştir.

Bu konular Tractatus'ta matematiksel mantık çerçevesinde irdelenmektedir. Bizim bu bölümde yaptığımız araştırma, olgusal önermelerin anlamını dil-dünya-mantık çerçevesinde incelemeye çalışmak olmuştur. Böyle bir sınırlama getirdikten sonra mantıksal önermelerin Wittgenstein düşüncesindeki yerini çözümlenmek istiyoruz.

¹⁵⁵ Modern mantıktaki önermeler mantığı, önerme eklemleriyle kurulmuş bileşik önermelerden oluşmuştur. Bu önermeler ya doğruluk tablosu ya da çözümleyici çizelgeyle denetlenmekteydi. Doğruluk tablosunun sınırlılığı nedeniyle çözümleyici çizelgenin daha kapsamlı bir yöntem olduğu iddia ediliyordu. Ancak bazı önermeler vardır ki; bunları önermeler mantığında ifade edersek sonuç geçersiz çıkmaktadır. Yine bu önermeler tam olarak önermeler mantığında ifade edilemezler. Bu nedenle bu tür önermeler niceleyici mantıkta ifade edilerek, sembolleştirilir ve yine çözümleyici çizelge ile denetlenir. Yani başka bir özel sembolleştirmeye ve mantığa ihtiyaç duyulur. İşte bu mantığa "niceleme mantığı" denir. Çüçen, Abdülkadir, *Mantık, Asa Kitabevi*, İst. 1999, s. 136.

¹⁵⁶ Friedman, Michael, "Carnap And Wittgenstein's Tractatus" *Early Analytic Philosophy*, Ed. By William W. Tait, U.S.A. 1997, s. 27.

B- Mantıksal Önermeler

Wittgenstein'in totoloji ve çelişik dediği önermeler mantıksal önermelerdir. Bunlar a prioridirler ve dünya (gerçek) hakkında bize herhangi bir bilgi vermezler. Zira bunların bir resim görüntüsü yoktur. Bir olgu durumunu resmedemezler. Bunun için yanlış/saçma değildirler ama anlamsızdırlar. Çünkü mümkün olan bir durum belirtmezler. Diğer olgusal önermeler ise; filozofun doğru işlevli (truth function) dediği a posteriori önermeler idi.

Totoloji, gerçekliğe, mantıksal uzayın tamamını açar, çelişme ise; gerçeklikte hiçbir açık nokta bırakmaksızın mantıksal uzayın tamamını doldurur.¹⁵⁷ Yani A A'dır, B B'dir gibi totolojik cümleler mantıksal uzayın hepsini önümüze koyar, A A değildir, B B değildir gibi çelişik cümleler ise; bütün mantıksal uzayı doldururlar. Dünyanın tümü nedir diye sorarsak buna verilecek cevap, totoloji ve çelişik önermelerdir diyebiliriz.

Mantığın önermelerinin totoloji ve çelişmelerden oluştuğunu söylemiştik. İşte Wittgenstein'a göre; totoloji ve çelişme, doğruluk fonksiyonu kuramında, doğruluk şartlarına ilişkin iki uç durumdur. Şöyle ki; bu durumlardan birinde bir önerme, bütün doğruluk imkanları/değerleri için doğrudur. Böylece doğruluk şartlarının totolojik olduğunu söyleyebiliriz. İkinci durumda ise; bir önerme, bütün doğruluk imkanları için yanlıştır. Yani doğruluk koşulları çelişiktir. Doğruluk şartları totolojiktir ama, totolojilerin hiçbir doğruluk şartı yoktur, onlar şartsız olarak doğrudurlar. Totoloji bütün olgu bağlamlarıyla bağdaşır;

¹⁵⁷ Taylan, Altuğ, "Tractatus'ta İçerikli Mantık", *Türkiye I. Felsefe-Mantık-Bilim Tarihi Sempozyumu*, Haz. Kenan Gürsoy, Alparslan Açıkgenç (Ankara 19-21 Kasım 1986), s. 227.

çelişme ise, tersine, bu olgu bağlamlarının hiçbirleriyle bağdaşmaz. Bu yüzden onlar hiçbir şey söylemediklerini gösterirler.¹⁵⁸

Totoloji ve çelişik bildiren önermeler genel mantık önermeleridir. Bunların anlamları olmadıkları gibi, referansları da yoktur. Anlamsızdırlar fakat saçma değildirler. Aritmetikteki "0" da böyledir, bir anlamı yoktur ama aritmetikte işe yaramaktadır. Yani saçma değildir. Böylece Wittgenstein'a göre; Kant'ın "a priori zorunluluk" gerçekleri bir totolojiden ibarettir. Bunlar saçma değil, fakat anlamsız olan gerçeklerdir. Wittgenstein, Kant'tan beri süre gelen analitik a priori ve sentetik a priori yargıların sınıflaması üzerindeki tartışmalara basit bir yoldan çözüm getirmektedir. Kant'ın ünlü a priori önermesi "bütün cisimler yer kaplar" sadece anlamsız olan bir totolojidir. Yani ona göre; "bütün nesnelere yer kaplar", "bütün nesnelere nesnelere" olmaktadır. Çünkü "nesne" kavramında zaten "yer kaplama" vardır.¹⁵⁹

Tractatus'taki mantık doğruluk fonksiyonlarının ve totolojilerin bir mantığı idi. Resimlemeyle ilgili çeşitli dilsel tasvirlerin hepsi, bu mantığa yardım edecek indirgemelere gidilerek, bir çizelgeyle simgeleştirilerek anlatılıyordu. Matematiğin denklemleri böyle bir mantığa sadece yardımcı olsun diye kullanılmaktadır.¹⁶⁰ Bu durumun ikinci dönemde tamamen değiştiğini belirtmeliyiz.

Matematiksel işlemlerin mantıkta kullanılmasını Russell ve Whitehead'in "Matematiğin İlkeleri" kitabında daha yoğun bir şekilde işlendiğini görebiliriz. Çünkü onların amacı; matematiğin temellerini

¹⁵⁸ Taylan, *a.g.m.*, s. 226, 227.

¹⁵⁹ Turgut, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁶⁰ Hintikka, Jaakko, "Wittgenstein's New Logic of 1928", *Wittgenstein and Contemporary Philosophy*, Ed. by Sauren Teghrarlon, England 1994, s. 14, 15.

mantığa indirgemek idi. Wittgenstein ise; matematiksel mantıktan yola çıkarak bütün dilsel işlemler hakkında bir genellemeye gitmiştir.¹⁶¹

Bunu da mantık temelli bir sisteme oturtmuştur. Burada mantığın kendisi ile totoloji ve çelişmeler aynı konumda yer alırlar. Dünyada uygulanan mantık, totoloji ve çelişmeler ile temel önermelerin kurulmasında kendini gösterir.

Mantıksal önermelerin kendi formlarını nasıl gösterdiğiyle ilgili Wittgenstein'in örnekleri vardır. Örnekler "mantıksal önerme" kavramını kurmak için basit bir içeriğe göre düzenlenmiştir. Bu mantıksal önerme, doğruluk fonksiyonu eklemleri vasıtasıyla bağlanan temel önermelerden oluşmaktadır.¹⁶² Yani o da bir özne ve yüklemden oluşan bir temel önermedir. Ancak olgusal değil mantıksaldır.

Mantığın varlığı, totolojiler/çelişmeler ve temel önermeler arasındaki ilişkiyi daha belirginleştirmeliyiz. Mantığın varlığı; olgusal önermeleri totolojiler kuracak biçiminde birleştirmenin imkanına bağlıdır. Fakat bu öncelikle onun, olgu önermelerini kurabilme imkanını gerektirir. Bu da temel önermelerin ve gerçekliğin en temel parçalarının mümkün olmasını beraberinde getirecektir.¹⁶³

Mantık önermelerinin, totolojiler/çelişmeler olarak, olgusal anlamdan yoksun oluşlarına karşılık, mantığın, gerçekliğin özündeki yapıyı ortaya çıkarıyor oluşu şaşırtıcı bulunabilir. Bir anlamı olmayan bir şeyin nasıl olup da içeriği olabilir? Dikkat edilirse; Wittgenstein totolojiler/çelişmelerin gerçeklik üzerine bir şey söylediklerini öne sürmemektedir. Onun öne sürdüğü düşünce, bazı olgusal önermelerin birleşmeleri durumunda bir totoloji/çelişme oluşturulduğu olgusunun,

¹⁶¹ Collins, Randall, "The Sociology of Philosophies", *Philosophy of The Social Sciences*, Vol. 30, Issue 2 (Jun 2000), s. 157.

¹⁶² Stern, David G., *Wittgenstein On Mind And Language*, Oxford Press, New York 1995, s. 51.

¹⁶³ Pears, a.g.e., s. 85.

“gerçekliğin özündeki yapı”yı gösterdiğiidir. Bu yapı ise yalnızca gösterilebilen bir şeydir.¹⁶⁴

Demek ki, temel önermeler ile mantıksal önermeler arasındaki fark; mantıksal önermelerin gerçeklik üzerine bir şey söylememeleri, temel önermelerin ise söyleyebilmeleridir. Temel önermelerin birleşmeleriyle bir totoloji/çelişme oluşabilir. Bu durum da, “gerçekliğin özündeki yapı”yı göstermektedir. Biz o yapının ne’liği hakkında bir şey söyleyemeyiz ama totoloji/çelişme ile onun varlığını gösterebiliriz. O da içsel bir mantıktır.

Totolojik önermeye örnek vererek bir açıklık getirmek istiyoruz. Şimdi şöyle bir önerme alalım: “Yağmur yağıyor veya yağmıyor”, yani “P” veya “not-P” daima doğrudur. Çünkü bütün mümkün durumları içerir. Bu önerme, aynı zamanda zorunlu olarak doğrudur. A prioridir, çünkü gözleme dayanmamaktadır. Bu nedenle olgusal olmayıp “resim teorisine” girmemektedir. Yani o alanın hiçbir yanını seçmemektedir. Bu nedenle bu önerme totolojidir. Aynı şekilde çelişik önermeye de şöyle örnek verebiliriz: “Yağmur yağıyor ve yağmur yağmıyor”, yani “P” ve “not-P” önermesi çelişiklik bildirir. Çünkü o alanın iki yanını da kabul etmemektedir. Dolayısıyla “P” aynı zamanda hem “P”, hem “P” değildir.¹⁶⁵

Genel mantığın doğru önermeleri totolojiler, yanlış önermeleri ise çelişiklerdir. Totolojiler temel mantığın söyledikleriyle aynı şeyi söylerler. Ancak Wittgenstein’in Russell ve Frege’ye olan saygısı, onların matematiği mantığa indirgeme fikrine katılmasına neden olmamıştır. O, matematiksel önermeleri denklemler/eşitlikler (equations) olarak karakterize etmeyi tercih etmiştir. Bu denklemler mantıksal totolojilerden farklı bir şekilde temsil edilmezler.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Pears, a.g.e., s. 86, 87.

¹⁶⁵ Turgut, a.g.e., s. 71, 72.

¹⁶⁶ Ayer, a.g.e., s. 17, 18.

Dil-dünya bağlantısındaki dilsel yapıyı ifade eden önermeler içinde mantığın önermelerinin istisnâî bir yere sahip olduğunu belirtmeliyiz. Çünkü onlar dünyanın neyse o olduğunu söylerler, ama anlamları yoktur, zira bir olgu bağlamı hakkında bilgi vermezler. Wittgenstein bunları hem “totolojiler ve çelişikler” hem de matematiğin önermeleri bağlamında incelemektedir. Yukarıdaki paragrafta söylediğimiz gibi; matematiksel önermeler denklemler/eşitlikler olarak karakterize edilerek totolojilerle aynı konumda yer alırlar. Görülüyor ki Wittgenstein düşüncesinde saf matematiğin temelinde mantık vardır gibi bir iddia yoktur. Dolayısıyla gerek mantıksal gerekse matematiksel denklemler dünyadaki herhangi bir olgu bağlamını resmedemezler. Bu nedenle anlamsızdırlar, fakat saçma değildirler. Yani dilin mantıksal sentaksına (söz dizimine) karşı, sembolik bileşenlerin içinde bulunurlar. (PV not P) totolojisi ile (P∧ not P) çelişigi buna bir örnektir. Öte yandan, onların dünya hakkında hiçbir iddiada bulunmamasını doğru kabul ediyoruz. Ancak onlar, bütün dünyayı resmetmeye muktedir önermelerde ortak olarak bulunan mantıksal yapıyı dile getirirler.¹⁶⁷

Wittgenstein bu konu ile ilgili Russell’a yazdığı bir mektupta şunları söyler:¹⁶⁸

“Mantık tümüyle döküm potasındadır (melting-pot). Ancak bana herhangi bir şey (zannederek olgu durumu), daha da açık gelmektedir. Mantığın önermeleri sadece açık değişkenleri içerirler. (Çünkü) herhangi bir önerme açık değişkenlerin yorumuna özgü olanı dışarıda bırakabilir. Bunun sonucunda da mantıksal sabitlerin (logical constant) olmadığı ortaya çıkar.”

Wittgenstein’ın totoloji doktrini anlamlı mantıksal işaretler (p,q-objeler vs.) ve mantıksal sabitler arasındaki keskin bir ayrıma dayalıdır. Onun mantıksal sabitler ile ilgili görüşü, anlamlı mantıksal işaretlerden

¹⁶⁷ Stern, a.g.e., s. 51, 86.

¹⁶⁸ Wittgenstein,, Ludwig, *Cambridge Letters*, Ed. by Brain McGuinness and G.H.Vonwright, Blackwell Press, U.S.A. 1997, s. 14.

farklı bir konu olarak ele alınır.¹⁶⁹ Çünkü mantıksal sabitler herhangi bir şeyi temsil etmezler, zira olguların mantığı temsil edilmeye gelmez.¹⁷⁰

Mantıksal sabit kavramından şu kastedilmektedir:¹⁷¹ “Önermelerin tutarlı, çıkarımların da geçerli olup olmadığını belirleyen, bütün yorumlarda aynı olağan yorumu koruyan işaretlerdir.” Önermeler mantığının mantıksal sabitleri ise şunlardır: değil (\sim) ve (V), ise (\rightarrow), ancak ve ancak (\leftrightarrow).¹⁷² Fonksiyonlar ve doğruluk tabloları bu değişmez işaretler yardımıyla kurulmaktadır.

Wittgenstein’in mantıksal sabitler kavramı, resim teorisiyle ve işaretler vasıtasıyla gösterilen objelerin temsil edilme ilkeleriyle sıkı sıkıya bağlantı içindedir.¹⁷³ Onların totolojilerle aynı konumda değerlendirilmesinin nedeni; mantıksal sabitlerin totolojiler gibi bize bir bilgi vermemeleridir. Bunlar bütün önerme yorumlarında tek bir değişmez yorum olarak kalırlar.

Üçüncü bölümden başlayarak buraya kadar Wittgenstein’in Tractatus’taki önermeler anlayışını genel hatlarıyla incelemeye çalıştık. Bundan sonraki bölümde de, Wittgenstein’in Tractatus dönemine yönelttiği kendi eleştirilerini irdelemeyi düşünüyoruz.

C- Wittgenstein’in İkinci Dönem Dil Felsefesi ve İlk Döneme Yönelttiği Bazı Eleştiriler

Wittgenstein II. dönem dil felsefesinde mantığın yerini, “dil”in kullanımına bağlı olan bir felsefe anlayışının aldığını söyleyebiliriz. Artık

¹⁶⁹ Friedman, *a.g.m.*, s. 26.

¹⁷⁰ Wittgenstein, *a.g.e.*, (4.0312).

¹⁷¹ Grünberg, Teo, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Mantıksal Değişmez Md.

¹⁷² Çeçen, Abdülkadir, *Mantık*, s. 103. Mantıksal değişkenler ise; x, y, z gibi sembollerle gösterilir. s. 107.

¹⁷³ Friedman, Michael, *Carnap and Wittgenstein's Tractatus*, s. 26.

felsefe; bağlamlara dayalı bir dil felsefesine indirgenmektedir. O buna “dil oyunları” der.

Wittgenstein’in sonraki dönem düşüncesinde, öncekine göre en temel değişme, onun dil kavrayışında ve bu çerçevede anlam anlayışında olur. Tractatus’a göre dil, olguların ve bütün olarak da gerçeğin resmidir. Dil, olguların mantıksal biçimini yansıtır. Buna göre, demek ki, olgular, mantıksal biçime sahiptirler. Bu düşünceler filozofun ikinci döneminde tamamen terk ettiği düşünceler arasında yer alır. Artık kelimenin anlamı, onun kullanımı olarak anlaşılır; günlük dil esas alınır; “dil oyunu”, “aile benzerlikleri” gibi temel kavramlar öne çıkar. Dil ile gerçeklik arasında bir uyum aranmaz; tersine böyle bir şey “metafizik” olarak nitelenir.¹⁷⁴ İkinci dönemi başlatan ve aynı zamanda çağımız felsefesinde yeni bir sayfa açan eser, Wittgenstein’in “Felsefî Soruşturmalar (Philosophical Investigations)” adlı kitabıdır.¹⁷⁵

Ludwig Wittgenstein Tractatus’ta mantıkçı atomizmin en etkileyici sistematik ifadelerini ortaya koymuştu. O dilin olguları ifade etme fonksiyonuyla ilgili görüşleri yetersiz bulmuştu ve bu kitapta şunu söylemekteydi; dilin çatısının tamamı mantıksal bir çerçevede ele alınabilir. Bunu da resim teorisiyle bir anlam kuramı oluşturarak yapmaya çalışmıştı. Ancak ikinci dönemde farklı bir “dil” ve “anlam” anlayışı ortaya koymuştur. Buna göre dil, sürekli olarak “kullanıldığı bağlam (context)” içinde fonksiyonlara sahiptir. Bu nedenle kullanılan her “dil”in kullanıldığı amaç kadar bir “bağlam”ı da vardır.¹⁷⁶ Böylece filozof, önceki, yüksek ve a priori incelemeyi terk ediyor ve bunun yerine

¹⁷⁴ Soykan, *Felsefe ve Dil*, s. 83.

¹⁷⁵ Wittgenstein, Ludwig, *Felsefî Soruşturmalar*, Çev. Deniz Kanıt, Küreyel Yay., İstanbul 1998.

¹⁷⁶ Emily G. Barrosse and James R. Belser, *Elements of Philosophy*, s. 466.

oldukça değişik bir Şeye başlıyordu. Başladığı, insana özgü dil olgusunun deneysel, sıradan ve hatta yalın bir incelemesiydi.¹⁷⁷

Buna göre; bir işaretin ve sözün veya cümlenin anlamı, onun kullanımında meydana gelir. Anlamı öğrenmek, daima, bir Şeyin kullanımını öğrenmektir. Görülüyor ki anlam dilsel olabilir ya da olmayabilir ama uzlaşım sal olan bir işarettir. Böyle bir işaret, farklı kullanımlara göre; farklı anlamlar taşıyabilir. "İşaret", "söz", "cümle" diye adlandırdığımız tüm bu Şeylerin sayısız çeşitli kullanım türleri vardır. Bir anlamı kavramak demek, onunla ilgili kullanım tekniklerini edinmek, onlara hakim olmak demektir. Bir dile hakim olmak, çok kapsamlı bir kabiliyettir. Bu sayısız beceri ve yetenekten oluşan ve çok karmaşık bir bağlamda dilsel ve dilsel olmayan toplumsal kazanımlara dayanan bir kabiliyettir. Sözcükleri anlamlandıran yaşama biçimleridir. Bu bağlamdaki anlamıyla o yaşayarak edinilen bir Şeydir. Bir dili bilebilirsiniz ama onun kullanıldığı insanlar arasında yaşamamışsanız, o dildeki ince ayrıntıları bilemezsiniz.¹⁷⁸

Ludwig Wittgenstein'a göre, bir dil tasavvuru ile yaşam biçimi iç içedir. Biz dili düşünürken onun temsil ettiği/gerçekleştiği yaşam biçimini de düşünmekteyiz. Aynı zamanda bu dili konuşurken o dilin ait olduğu yaşam biçimindeki bir etkinliği de gerçekleştirmekteyiz. Çünkü dil yaşam biçiminin bir parçasını oluşturur ve dilin kullanımı o yaşam biçiminin gerçekliğinin içinde yer alır.¹⁷⁹

Yaşama biçimleri, uzlaşım a dayanır ve "dil oyunları", ile dile gelir. Uzlaşımı bilmeyen, "oyun"a katılamaz. Böylece, "kullanım" kavramının daha yakından incelenmesi isteği, bizi Wittgenstein'ın yine çok tanınmış kavramına "dil oyunu"na götürüyor. Kullanım olarak anlam kuramı, dil oyunu kavramıyla sıkı sıkıya bağlantılıdır. Bir dil oyunu, normal durumda

¹⁷⁷ Pears, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁷⁸ Soykan, *Felsefe ve Dil*, s. 86.

¹⁷⁹ Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*, s. 19, 23.

bir sıra dilsel ifadelerden oluşur ve ekseriya bu ifadelere başka eylemler eşlik eder. Tek sözcükle -eğer ona bir eylem eşlik etmiyorsa ve eğer o bir buyruk değilse- bir dil oyunu olmaz. Yaşanan bir olayın anlatılması, bir masal anlatmak, bir kitap okumak, bir odayı, düzenlenmiş bir yeri tasvir etmek, ister örneğin bir askeri eğitimde olsun, isterse öğretmenin çocuğa matematik alıştırmayı yaptırmayı gibi bir durumda emir vermek ve emri yerine getirmek, fıkra anlatmak, toplumsal uzlaşımaya dayanan anlamlı el kol hareketleri yapmak veya bunu şekillerle çizerek göstermek, "tıp", "yağ satarım-bal satarım" gibi çocuk oyunları, iskambil oyunları, tüm bu ve benzeri şeyler, dil oyunlarına örnektirler. Bu örneklerle karşılık Wittgenstein dil oyununun genel bir tanımını vermez. Bunu, dil oyununun, onun için en temel şey olmasına yorabiliriz. Çünkü temel olan şey temellendirilmez. Dil oyunları için model olarak alınan oyun daima, satranç oyunudur.¹⁸⁰ Dil oyunları hakkında çizdiğimiz bu canlı tablodan sonra, onu daha yakından inceleyebiliriz.

"Meaning is use", anlam verme kullanımdır şeklinde formüle edebileceğimiz filozofun bu anlam kuramını, onun satranç oyunu analogisi çok güzel açıklar. Dış görünüşü ne olursa olsun, bir satranç taşının anlamını anlamak için, "şu vezir", "şu at" vs. diyerek, onun şeklini tanımaktan daha fazla bir şey yapmak gerekir. Kuralları göz önüne getirildiğinde, satranç oyununda "vezir" in ne olduğunu, gerçekleştirebildiği hareketlerin bütünü belirler. Bir defa oyunun bu kuralları kabul edildikten sonra, taşın dış görünüşü ihmal edilebilir nicelik olur. Bunu modern satranç oyunlarında görmekteyiz. Modern satranç siyasetçilerin bazen yüz şekillerini veya bazen gazetelerdeki karikatürlerini taş şekli olarak kabul eder. Hem zaten aynı figür (örneğin piyon), farklı oyunlarda, dama oyununda rol oynayabilir. Fakat her oyundaki anlamı farklı olacaktır. Bu analogiyi dil problemine taşırsak,

¹⁸⁰ Soykan, a.g.e., s. 87.

Wittgenstein'la birlikte diyebiliriz ki, dilin "yüzeysel gramer"ini ve "derin gramer"ini birbirine karıştırmamak önemlidir. Yüzeysel gramer dilbilimindeki gramerdir, derin gramer ise dilin anlamıyla ilgili kullanımda ortaya çıkan gramerdir. Sonuç olarak, bir ifadenin anlamı üzerinde en iyi bilgilenme tarzı, kendimizi dilin etkin kullanımının kılavuzluğuna bırakmaktır.¹⁸¹

Wittgenstein'ın kullanıma dayalı anlam teorisini netleştirebilmek için onun şu örneği sık sık kullanılır: Diyelim ki, A ile B iki kişi olsun, A usta B çirak, onlar bir inşaatta çalışır iken A B'ye, "B tuğlayı getir" desin. Dördüncü, beşinci kez istediğinde sadece "tuğla" desin. Sekizinci defa da artık yalnızca ismini söylesin, ona B diye bağırsın. Bu esnada yanlarına gelene C kişisi ustanın B'nin sadece ismini söylemesinden, onun 'B tuğlayı getir' dediğini anlayamaz.¹⁸² Dolayısıyla burada dilin kullanıldığı "bağlam" öne çıkmaktadır. Bir ortamda bir anlamı keşfedebilmek için, o "bağlam"ın içine girebilmek gerekmektedir. Wittgenstein bu ikinci dönem dil felsefesiyle ilgili anlam kuramının post-modern anlam kuramlarına çok önemli miktarda etkide bulunduğunu burada ayrıca belirtmeliyiz.

20. yüzyılda, mantıkçı empiristlerin ideal dil tasarımına karşı, kimi filozoflar da, felsefede böyle ideal nitelikli bir dile gereksinim olmadığını ileri sürmeye başladılar. Felsefenin dili, günlük, alışılmış dilin öğelerinden kurulabilirdi. Tractatus'ta yapma, ideal bir dilin savunmasını yapan Wittgenstein, yapma, ideal dil yaklaşımının aşırı derecede 'bilimsel' olduğunu ve bu nedenle de başarısızlığa uğradığını düşünerek, ikinci dönemde ise, tek bir işlevi olan bilimsel terimlere

¹⁸¹ Greisch, Jean, *Wittgenstein'da Din Felsefesi*, Çev. Zeki Özcan, Asa Yay., Bursa 1999, s. 71. Wittgenstein'in ikinci dönem dil felsefesinin eleştirel bir analizi için bkz. Saul, A. Kripke, *Wittgenstein On Rules And Private Language*, Harward University Press, Cambridge, U.S.A. 1982.

¹⁸² Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*, bunun için 2, 6, 8, 9, 10, 19, 20, 21 nolu paragraflara bakınız.

karşılık, günlük dilin terimlerinin son derece zengin kullanım çeşitliliğinden dolayı, bu dilin felsefenin doğasına daha uygun olduğu kanısına vardı. Wittgenstein'a göre, mantıkçı empiristler, kesinliğin, net ve belirgin tanımların peşindeydiler ve bilimsel etkinlikler, taklit ediyorlardı. Ancak ona göre, bu felsefenin doğasına aykırı olan bir tutumdu. Felsefî çözümlene sözcüklerin ve deyişlerin, günlük kullanımlarının, alışlagelmiş kullanımların tasvirine ilişkin olmalıdır. İşte bu nedenle Wittgenstein "Felsefî Soruşturmalar" isimli kitabında, sözcüklerin metafizik kullanımından, günlük kullanıma dönmeyi amaçlamıştır.¹⁸³

Ancak burada, genelde bütün felsefe tarihini özelde ise; metafiziksel kavramları, ahlak ve estetik felsefesini "gündelik dil"e indirmek gibi bir duruş sergilenmiş olacaktır. Bu, "dil felsefesi" kavramı adı altında inceleme konusu yapılırsa muhtemelen tutarlı olabilir. Fakat Wittgenstein gibi "bütün felsefe dil eleştirisidir" diye tümelci bir bakış açısıyla felsefe inceleme konusu yapılırsa, beraberinde bir takım sorunları da taşıyabileceği kanaatindeyiz.

Wittgenstein bu son dönem felsefesinde "dil bilgisi"ne çok önem vermiştir. Deyim yerindeyse; Tractatus'taki mantığın rolünü dil bilgisi üstlenmiştir. İlk dönemde mantık, dili kurmada ve buradan bir anlam çıkartmada kurucu bir rol üstlenmişti. Felsefî Soruşturmalarda ise kurucu rol dil bilgisine yüklenmiştir.

1913'te kendisini ziyarete Bertrand Russell ile dikte ettiği ve Tractatus'un alt yapı çalışması olan "Mantık Üstüne Notlar" da şöyle demişti: "Dil bilgisine karşı güvensizlik, felsefe yapmanın ilk şartıdır."¹⁸⁴

¹⁸³ Çotuksöken, *Felsefî Söylem Nedir?*, s. 79, 81.

¹⁸⁴ Wittgenstein, Ludwig, *Notes On Logic*, Oxford Easic Blackwell, 1961, s. 106.

İkinci dönemde ise, dil bilgisi kuralları bir ifadenin kullanımının gerçek kriterini vermektedir.¹⁸⁵

Dilin kullanımını kavramak onu anlamak demektir. Dil oyunları bize dilin farklı kullanımını göstermektedir. Acaba bütün bu oyunların sahip olduğu ortak kurallar yok mudur? Wittgenstein'in bu soruya vereceği cevap, "aile benzerlikleri" kavramıdır.

Düşünür "dil oyunları" teorisini, yine bir çok oyunları örnek göstererek açıklamaya çalışıyor. Bunlarda değişmez bir takım kuralların olduğu düşüncesinin aksine, birbirine benzer özelliklerin varlığından söz ediyor.

O bu konuda şöyle diyor:

"Zira eğer onlara bakarsanız hepsinde ortak olan bir şeyi göremeyeceksiniz ama benzerlikleri, bağıntıları ve onların bütün bir dizisini göreceksiniz.... Sözelimi, tavlama, satranç türü tahta oyunlarına, onların çeşitli bağıntılarına bak. Şimdi kart oyunlarına geç; burada ilk gruptaki ile bir çok karşılıklılık bulursun ama pek çok ortak özellik kaybolur, başkaları ortaya çıkar. Top oyunlarına geçtiğimizde bir çok ortak şey kalsa da pek çoğu kaybolur... Ve bu irdelemenin sonucu şudur: Biz üst üste gelen ve çapraz hatlar çizen benzerliklerin karmaşık bir ağını görürüz. Bazen kapsayıcı benzerlikler, bazen ayrıntının benzerlikleri. Bu benzerlikleri nitelendirmek için 'aile benzerlikleri'nden daha iyi bir ifade düşünemiyorum; çünkü bir ailenin üyeleri arasındaki çeşitli benzerlikler: yapı, çehre, göz rengi, yürüyüş, huy vs. aynı şekilde üst üste gelir ve çapraşıklaşır. -Ve şöyle diyeceğim: 'Oyunlar' bir aile oluşturur.¹⁸⁶

"Dil oyunları" ve "aile benzerlikleri" kavramları arasındaki ilişki şu örnekte daha da netleşecek kanaatindeyiz:

"Voleybol ile hentbol, her ikisinde de elin kullanılması bakımından birbirine benzer ama birincisinde ağ diğeri kale olması bakımından birbirine benzemezler. Buna karşın hentbol ile futbolda kale olması

¹⁸⁵ Wittgenstein, Ludwig, *On Certainty*, Oxford Basic Blackwell, 1969, s. 61.

¹⁸⁶ Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*, s. 51, 52.

bakımından birbirine benzerlik vardır. Fakat birinde elin, diğesinde de ayağın kullanılması bakımından onlar birbirine benzemezler. Ayrıca, birbirlerine benzemelerine karşılık, ne futboldaki kale, hentboldaki kale ile, ne de voleybolda elin kullanılması hentbolda elin kullanılmasıyla aynıdır. Bunlar, birinden ötekine geçerken değışikliğe uğrarlar; tıpkı bir ailedeki bir özelliğın, bir bireyden diğesine geçerken melezeleşmesi gibi.¹⁸⁷

Dikkat edilirse tek bir oyundan bahsedilemediğı gibi tek bir dilden de bahsedilememektedir. Anlam sadece farklı bağlamlar içindedir ve sürekli, oyunlara göre benzer konulardaki anlamlar bile değışecektir. Bu da bizi rölativizme götürecektir. Bu ise; ilk dönem mantıksal felsefi yazılardan çok daha farklı, üstelik oradaki görüşlerin aksine bir dilsel felsefi söylemdir.

Bu çalışmamızda Ludwig Wittgenstein'in mantık ile ilgili görüşlerini anlamaya ve yorumlamaya çalıştık. O nedenle onun mantık anlayışını daha çok Tractatus ile sınırlı tutarak inceledik. Şimdi de elde ettiğimiz sonucu sunmak istiyoruz.

¹⁸⁷ Soykan, *Felsefe ve Dil*, s. 93.

SONUÇ

Ludwig Wittgenstein İngiliz analitik felsefe geleneğinin -ki dört devreye ayrılmaktadır- ikinci dönemine *Tractatus Logico Philosophicus* (Mantıksal Felsefî Yazı) adlı eseriyle damgasını vurmuştur. Bu kitap "analitik pozitivist felsefe"nin kutsal kitabı gibi görülmektedir. Wittgenstein bir felsefe daha üretmiştir; bu da *Philosophical Investigations* (Felsefî Soruşturmalar) ile başlayan, analitik felsefenin dördüncü devresini başlattığı "dil felsefesi" anlayışıdır.

Bu çalışmamızda, filozofun mantık ve önermelerle ilgili görüşlerini *Tractatus* çerçevesinde incelemeye çalıştık. Çünkü Felsefî Soruşturmalar döneminde mantığın yerini gramer almıştır. Daha çok bir "dil felsefesi" geliştirilmeye çalışılmıştır.

Wittgenstein'in ilk dönem mantık-felsefe anlayışının daha çok Russell ve Frege'nin görüşlerinden hareketle geliştirildiği söylenebilir. Burada mantık felsefesinin bir konusu olan, mantığın ne'liği sorunu ele alınarak, mantık-dil (önerme)-dünya bağlantısı sistematik bir tarzda kurgulanmaya çalışılmıştır. Russell'in felsefede çıkışı daha çok epistemolojik iken; Wittgenstein'inki ise; ontolojik/mantıksal karakterdedir. Önermelerin yapısı ve onların anlamlarıyla ilgili, mantıksal, a priori bir zemine oturtulmaya çalışılan mantıksal/felsefî bir dünya tasavvurudur.

Mantıksal/ontolojik bir varsayım üzerinde kurgulanan kitap, olgu bağlamlarını ifade edecek olan temel önermelerin mantık-dil-dünya bağlantısında nasıl oluşturulduğunu açıklayarak özneye epistemolojik bir açılım sağlamaktadır. Şöyle ki; "masa serttir" gibi bir olgu bağlamını anlatan/resmeden önerme genel resim teorisi içinde, yine bu teorinin a priori kabul edilmesinden dolayı dünyayı açıklamada "mantıksal bir yer"de konumlanmış olacaktır Öte yandan, önermeyi (toplamı dünya) kuran şeyin de, yine bu önermeyi kuran gizli bir sistemle ilgili olduğu sonucunu da çıkartmış bulunuyoruz. Wittgenstein buna "aşkın mantık"

demektedir. Önermelerin özündeki yapının kaynağı buraya kadar dayanmaktadır. Bu bağlamdaki mantık, “dil”in dünyayı kurma/yansıtma biçiminin a priori ögesidir ve “mantıksal zorunluluk” olarak kabul edilir. Dolayısıyla Wittgenstein’a göre dünyada tek bir mantık vardır; o da önermeleri, dünyanın kalıbını, onun yapı iskelesini yansıtan bir mantıktır. Öyle görünüyor ki bu düşünce tarzı aynı zamanda, zihin felsefesinin de alanı içerisinde değerlendirilebilir.

Önermeler resim teorisi çerçevesinde konumlanınca dil’i analiz ettiğimizde dünyanın anlamı ortaya çıkacaktır. Bu da sadece bahsedilen metod çerçevesinde olabilir. Yani filozof, anlam kuramında, değişmez, sistematik bir yapıdan söz ettiği için bir “nesnel dil” ve “nesnel anlam” oluşturmaya çalışmıştır. Bunu şöyle argümanlaştırabiliriz:

Dünyanın sınırları mantığın sınırlarını ortaya koyar.

Dilin sınırları dünyanın sınırları kadardır.

O halde dilin sınırları mantığın sınırlarını ortaya koyar.

Dünyanın anlamı dilin sınırları kadardır.

O halde dünyanın anlamı mantığın sınırlarını ortaya koyar.

Dilin mantıksal analizi dünyanın anlamını ortaya koyar.

O halde dilin dilin mantıksal analizi mantığın sınırlarını ortaya koyar.

Burada mantıksal analiz ve mantığın sınırlarından kastettiğimiz şey, uygulamada kendini gösteren “mantık” ile ilgilidir. Bu ise dünyanın içini doldurur ve dünyanın sınırları kadardır. Oysa mantığın kendisi aşkındır fakat bu dünyada kendini göstermez; ancak dünyada uygulanan mantığa dokunması gerekir. Uygulamadaki mantık ise içkin olarak önermelerin özünde mevcuttur, önermeyi kuran içsel bir yapı olarak vardır.

Aşkınlık Kant’ın felsefede kullandığı anlamda ele alınmalıdır. Belirli bir alanın sınırlarını aşan, sınırlarının ötesinde kalan anlamını taşır; ama aynı zamanda, o alanın mümkün olmasını sağlayan anlamına

da gelir. İşte aşkın mantık bu anlamda ele alınır. Dolayısıyla bu Tanrı'yla aynı kategoridedir. Çünkü Tanrı, deney öncesi ve deney sonrası alanlarının ötesinde "aşkın" bir alanın konusudur.

Tractatus'un satır aralarından çıkardığımız bir başka sonuç da mantığın Tanrı'yla aynı olduğudur.

Bu görüş İslam felsefesindeki Tanrı'nın mutlak akıl olarak yorumlanmasıyla benzerlik arz etmektedir.

Ludwig Wittgenstein Tractatus'ta 5.552 no'lu paragrafta mantığın a priori olduğunu özellikle vurgulamıştır. O şunu demiştir:

"Mantığı anlamak için ihtiyaç duyduğumuz 'deneyim' bir şeyin şöyle olduğunun değil, olduğunun deneyimidir: Oysa bu, işte, hiç de deneyim değildir. Mantık bütün deneyimden öncedir-bir şeyin öyle olmasından. Nasıl'dan öncedir, ne'den önce değil."

Görülüyor ki mantığın ne olduğu onun aşkınlığından hareketle açıklanabilecektir. Diğer yandan uygulamada ortaya çıkan mantık kendisini en iyi bir şekilde totoloji ve çelişmelerde ifade edecektir. Bunlar a prioridirler ve dünya hakkında bize bir bilgi vermezler ama dünyanın nasıl statik olduğunu bunlara bakarak anlayabiliriz. Yani totoloji ve çelişmeler dünyanın neyse o olduğunu ve neyse o olmadığını söyleyerek yine dünyanın sınırları kadar konuşurlar. A A'dır, B B'dir gibi totolojik cümleler, A A değildir gibi çelişik cümleler mantıksal uzayın hepsini önümüze koyar. İşte bunlar mantıksal önermelerdir ve gerçeklik üzerine bir şey söylemezler. Bununlar birlikte, bazı olgusal önermelerin birleşmeleri durumunda bir totoloji/çelişme oluşturulduğu olgusu "gerçekliğin özündeki yapıyı" gösterir, gerçekliği değil.

Gerçekliği bize gösteren olgusal önermelerdir. Bunları resim teorisi çerçevesinde incelersek dünyayı/gerçekliği açıklayabiliriz. Temel önermeler olgu bağlamlarını ifade eden dilin en küçük cümle türleridir. Özne yüklem ilişkisidir. Bir temel önerme bu olgu bağlamını dile getirerek onu resmetmiş olur. Bu önermeyi analiz ederek onun anlamına

ulaşırız. Dünyayı açıklayan genel resim teorisi dünyanın anlamını ortaya koyar. Temel önermelerin varlığını saf mantıksal gerekçelerle bilebiliriz. Çünkü Wittgenstein'a göre bu mantıksal zorunluluktur. O bu şekilde "mantıksal atomculuk" öğretisinin Russell tarafından eksik bırakılan önemli bir ayağını tamamladığını düşünmektedir.

Tekrar edersek resim teorisini oluşturan önermeler, filozofun olgusal bir fonksiyon yüklediği "truthfunctions (doğruluk fonksiyonu)" önermeleridir. Bunları a posteriori önermeler biçiminde de adlandırabiliriz. Modern mantık (matematikselsel mantık) açısından düşünürsek Wittgenstein temel önermelere, resim teorisi çerçevesinde, olgu bağlamlarını temsil etmeleri yönüyle bir "doğruluk değeri" yüklemiştir. Bunu da mantıksal zorunluluk olarak varsaymıştır. Tractatus bu anlamda bir yeniliği ifade eder. Ancak bu durumun doğruluk fonksiyonları tablolarına dökülerek netleştirilmediği kanaatindeyiz. Öte yandan bir temel önermenin doğruluk değeri de onu meydana getiren adlara tabi olduğu vurgulanmıştır. Adlar mantıksal bir işaret sayılan objelerin karşılığıdır, nesnelerin değil.

Diğer taraftan Ludwig Wittgenstein olgu bağlamlarını resmeden önermelerin fonksiyonel analizi ile tek tek olgu bağlamlarını açıklayan temel önermelere ulaşabileceğimizi de söylemektedir. Onların doğruluk değerlerini de mantıksal objeleri dikkate alarak, resim teorisinde anlatılan, mantık-dil-dünya çerçevesinde ortaya çıkarabiliriz. Bununla birlikte biz, bir önermenin doğruluğunun başka önermelerin doğruluğundan sonuç olarak çıktığını "önermelerin yapısında" görebiliriz. Bu durum o önermelerin biçimlerinin birbirleriyle ilişkilerinde dile gelir; bu ilişkiler içseldir. Böyle bir akıl yürütme sembolik mantık açısından dır. Örneğin " $p \vee q$ " yerine "ne p, ne de q" yazarsak iç bağlantı ortaya çıkar. Ona göre bütün sonuç çıkarma işlemleri a priori olarak meydana gelir. Bu açıdan o Russell ve Frege'nin çıkarım yasalarının anlamsız olduğunu söyler. Çünkü önermeler arası sonuç çıkarmayı haklı

çıkartacak bir nedensel bağlantı yoktur ve nedensel bağlantıya inanç, batıl inançtır.

Bir önermenin doğruluğunun başka bir önermeden çıkarsanması sadece temel önermelerin oluşturduğu a posteriori önermeler arasındadır. Yoksa bir temel önermeden bir başka temel önerme çıkarsanamaz. Bunlar mantıksal zorunluluk olarak vardırırlar, biz onları hem dil-düşünce-mantık ilişkisinden hareketle hem de doğruluk fonksiyonu analizleriyle ortaya çıkarabiliriz.

İkinci dönemde Wittgenstein bir dil felsefesi meydana getirmiştir. dilin kullanımına göre değişen bir anlamın olduğunu belirtmiştir. Böylece o Tractatus'taki (ilk dönem felsefesi) mantık-önerme ile ilgili görüşlerini terk ederek, daha farklı bir anlam kuramı oluşturmuştur.

Bu çalışmamızda Wittgenstein'in anlam teorisi dikkatimizi çekmiştir. Yapılacak yeni çalışmalar bu konu üzerine olabilir. Bizim çalışmamız ise mantık felsefesinin bir konusu olan mantığın ne'liği sorununu çözme ve bu çerçevede önermelerin anlamlarını analiz etmeyle ilgili olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

A) Çalışmada Kullanılan Ludwig Wittgenstein'in Eserleri

- Wittgenstein, Ludwig, *Felsefi Soruşturmalar*, Çev. Deniz Kanıt, Küreyel Yay., İstanbul 1998
- , *Notes On Logic*, Oxford Basic Blackwell, 1961
- , *On Certainty*, Oxford Basic Blackwell, 1969
- , *Tractatus Logico-Philosophicus*, Translated by D. F. Pears and B. F. Mc Muinness, London 1981
- , *Cambridge Letters*, Ed. by Brain McGuinness and G.H.Vonwright, Blackwell Press, U.S.A. 1997

B) Çalışmada Kullanılan Türkçe Eser ve Çeviriler

- Ayer, Alfred Jules, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, İstanbul 1998
- Bayraktar, Mehmet, *Din Felsefesine Giriş*, Fecr. Yay., Ankara 1997
- , *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1997
- Cottingham, John, *Akılcılık*, Çev. Bülent Gözkan, İstanbul 1995
- Çotuksöken, *Felsefi Söylem Nedir?*, Kabalıcı Yay., İstanbul 1994
- Çüçen, Abdülkadir, *Mantık*, Asa Kitabevi, İstanbul 1999
- Dalkılıç, Bayram, *Bertrand Russell, Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Düşünür*, Konya 2000
- Denkel, Arda, *Düşünceler ve Gerekçeler I*, İst. 1997
- Erdem, Hüsamettin, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Konya 1999
- Greisch, Jean, *Wittgenstein'da Din Felsefesi*, Çev. Zeki Özcan, Asa Yay., Bursa 1999
- Grünberg, Teo, *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1970
- Hacıkadiroğlu, Vehbi, *Felsefe Yazıları*, Küreyel Yay., İstanbul 1998.
- Kutluer, İlhan, *İki Denizin Birleştiği Yer*, İst. 1987
- Filiz, Şahin, *İslam Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri*, İnsan Yay., İstanbul ts.
- Hegel, G. W. F., *Mantık Bilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yay., İstanbul 1991
- Oroba, Oruç, "Çeviri Üzerine Notlar", Wittgenstein, *Tractatus-Logico Philosophicus*, İstanbul 1996
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Bilim Yay., Ankara 1996
- Özlem, Doğan, *Mantık*, Anahtar Yay., İstanbul 1996

- Patzig, Günther, "Lojistik", Çev. Doğan Özlem, *Günümüz Felsefe Disiplinleri*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993
- Pears, David, *Wittgenstein* Çev. Arda Denkel, İstanbul 1985
- Russell, Bertrand, *Dış Dünya Üzerine Bilgimiz*, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Kabalıcı Yay., İstanbul 1996
- , *Dünyamızın Sorunları*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol, İstanbul 1962
- , *Felsefe Sorunları*, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, İstanbul 1998
- Şahin, Naim, *Hegel'in Tanrısı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001
- Soykan, Ömer Naci, *Felsefe ve Dil –Wittgenstein Üzerine Bir Araştırma-* İstanbul 1995
- Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi Problemleri*, İstanbul 1996
- Turgut, İhsan, *Bertrand Russell, L. Wittgenstein ve Mantıksal Atomculuk*, İzmir 1989
- Uyanık, Mevlüt, *Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi*, Ankara 1996
- Weischedel, Wilhein, *Felsefenin Arka Merdiveni*, Çev. Sedat Umran, İstanbul 1997
- Zikri Yavuz, *Wittgenstein'da Dil Oyunları ve Dinî İnanç*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ank. Ün. Sosyal Bil. Ens. Ankara 2001
- Altuğ, Taylan, "Tractatus'da İçerikli Mantık", *Türkiye I. Felsefe-Mantık-Bilim Tarihi Sempozyumu* Haz. Kenan Gürsoy, Alparslan Açıkgenç, (Ankara 19-21 Kasım 1986)
- Gökgöz, M. B. "Bilgi ve Bilimsel Çalışma Üzerine", *Divan Dergisi* Sayı: 3 (1997/1)
- Grünberg, Teo, "Bilgi ve Bilim Felsefesi", *Ank.Üniv. DTCF* , C. IX (Ankara 1971)
- , "Russell'in Tasvirler Teorisi", *Felsefe Arkivi*, Sayı: 64 (İstanbul 1964)
- Soykan, "Wittgenstein'in Tanrı Anlayışı Üstüne", *Doğu Batı Dergisi* Sayı: 14 (2001)
- Taylan, Altuğ, "Tractatus'ta İçerikli Mantık", *Türkiye I. Felsefe-Mantık-Bilim Tarihi Sempozyumu*, Haz. Kenan Gürsoy, Alparslan Açıkgenç (Ankara 19-21 Kasım 1986)
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 6. Baskı, Ankara 1996
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 1996
- Grünberg, Teo, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ara Yay., İst. 1989
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1977

C) Çalışmada Kullanılan Yabancı Dildeki Eserler

- Alizabeth R. Eames, *B. Russell's Theory of Knowledge*, London 1969
- Anscombe, G. E. M, *Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, Thoemmes Press, London 1959
- Ayer, A. J., *Wittgenstein*, New York 1985
- Domke, Karl, *Das Problem der Metaphysischen Gottesbeweise in der Philosophie Hegels*, Verlag Felix Meiner, Leipzig 1940
- Finch, Henry Leroy, *Wittgenstein, The Early Philosophy*, New York 1971
- Hanflinf, Oswald, *Wittgenstein's Later Philosophy*, The Macmillan Press, London 1989
- Hudson, W. D., *Ludwig Wittgenstein*, John Knox Press, U.S.A. 1970
- Moore, G. E., *Some Main Problems of Philosophy*, The Macmillian Company, New York 1953
- Moore, *Russell's Theory of Descriptions*, Ed. by Arthur Paul Schlipp, c. I, New York 1963
- Porword, Alan, *B. Russell, A Short Guide to His Philosophy*, London 1951
- Russell, *Logic and Knowledge*, Ed. Robert Charles Marsh, London 1964
- Saul, A. Kripke, *Wittgenstein On Rules And Private Language*, Harward University Press, Cambridge, U.S.A. 1982
- Soykan, Ömer Naci, *Felsefe ve Dil- Wittgenstein Üzerine Bir Araştırma*, s. 13'ten naklen K. Wuchter-A. Hübner, Rowohlt 1981
- Spect, Ernst Konrad, *The Foundations of Wittgenstein's Later Philosophy*, Translated From The German by D.E.Walford, Manchester University Press, New York 1969
- Stern, David G., *Wittgenstein On Mind And Language*, Oxford Press, New York 1995
- Wenke, Hans, *Hegel's Theories des Objectiven Geistes*, Yay.yeri yok, tsz.
- Collins, Randall, "The Sociology of Philosophies", *Philosophy of The Sociel Sciences*, Vol. 30, Issue 2 (Jun 2000)
- Friedman, Michael, "Carnap And Wittgenstein's Tractatus" *Early Analytic Philosophy*, Ed. By William W. Tait, U.S.A. 1997
- Hintikka, Jaakko, "Wittgenstein's New Logic of 1928", *Wittgenstein and Contemporary Philosophy*, Ed. by Sauren Teghrarlon, England 1994
- Hylton, Peter, "Functions, Operations and Sense In Wittgenstein's Tractatus", *Early Analytic Philosophy*, Ed. by William W. Tait, U.S.A. 1997

Morris Weitz, "Analysis and The Unity of Russell's Philosophy", ed. by Paul Arthur, *Selilop in Philosophy of Bertrand Russell* , Vol. I, New York 1963

Nelson, John o., "Moore", *Encyclopedia of Philosophy*, Ed. by P. Edwards, The Macmillian Company and The Free Press, London 1967

Randall Allan "Logic, Idealism and Materialism in Early and Late Wittgenstein", Toronto, Ontario, Canada, arandall ican.net, <http://home.ican.net/Narandall>.

Russell, "Introduction", L. Wittgenstein, *Tractatus Logico Philosophicus*, Translated by D. F. Pears and B. F. My Guinness, London 1981.

